

Романа Геник,
Березовського

Юрко Тютюнник.

ЗИМОВИЙ ПОХІД 1919—20 рр.

(Політичний огляд)

*

Коломия—Київ.

1919 $\frac{6/хл}{6/л}$ 1920

Зимовий Похід 1919-20 рр.

Emerson, Henry, 1819-50, pp.

ЮРКО ТЮТЮНИК

ЗИМОВИЙ ПОХІД 1919-20 рр.

Частина I.

(Політичний огляд)

З ДОКУМЕНТАМИ
В ТЕКСТІ І ДОДАТКАХ.

Ю. Залаткевич

КОЛОМІЯ — КИЇВ 1923.

НАКЛАДОМ ВИД-ВА „ТРЕМБІТА“.

МАТЕРІАЛІ ТА ІНШЕ ДО ІСТОРИЇ ВІСНОВАВАНЬ НАШОЇ РОДИНИ

КОЛОМІЯНИН

Всякі права застерігається.

Copyright 1923, by „Трембіта“ Коломеа.

Печатано в Коломії
у А.В. Кисілевського.

1 випуск

(всього випусків)

МАТЕРІАЛІ ТА ІНШЕ
ДО ІСТОРИЇ ВІСНОВАВАНЬ

А.В. Кисілевський

КОЛОМІЯНИН — КНИГ 1023
НАКАДОМ ВІД ВА „ТРЕМБІТА“

З М І С Т

ЧАСТИНА I.

- Передне слово стор. 6.
- Розділ I. "Сепаратні умови" ген. Тарнавського. Поляки та Росіяне. Капітуляція чи зрада? Надії на Поляків та Антанту. „Пашковецька республіка“. Проти обеззброєння. Нарада в Староконстантинові. Початок Волохівщини. Любарські вправи. Нарада в Н. Чорторії. стор. 9.
- Розділ II. Виконання Українською Галицькою Армією параграфу 6-го договору в Денікіном. Договір про взуку українських армій. Жах Білих Росіян і його безпосередні наслідки. В „нейтральній смузі“. Союз без політики. стор. 31.
- Розділ III. Доля „отаманського тріумвірату“. Політика Волоха і „Коростенська інструкція“. Ревком Правобережжя і його політика. Червоні Росіяне і наші боротьбісти. Кінець Волохівщини. стор. 39.
- Розділ IV. Ще одна делегація до Росіян. Революційний комітет Української Галицької Армії. Оцінка з боку Наддніпрянців факту визнання Укр. Гал. Армією Радянської влади. Перші кроки Росіян до знищення Укр. Гал. Армії. Населення. стор. 46.
- Розділ V. Хитання. Проти Червоної Москви. Політична тактика Червоних Росіян. Повстанці. На Лівобережжю. На Захід. Бершадська фортеця. Демонстрації: Гайсин, Ольвіополь, Долинська, Вознесенськ. На Південь чи на Північ? Катастрофа Української Галицької Армії. За чужу державність. стор. 54.
- Розділ VI. Боротьба армії з анархічними елементами. Жидівське питання. Провокації Росіян. Неоправданий жах у Жидів. стор. 68.
- Розділ VII. Повстанчий рух і „перемоги“ Білих армій. Повстанчий рух і політика державного центра. Рух Червоних Росіян на Україну і позиції повстанців. Заходи армії коло повстанчого руху. Невикористана сила. стор. 72.
- Розділ VIII. Чи не було радції оголосить армію Червоною? Деклярації Червоної Москви. Військова політика Росіян на Україні. Хибні надії. стор. 82.
- Додатки стор. 90.

Передне слово.

Використовуючи хвилиний і відносний відпочинок, беруся за перо. Поставив собі завдання подати перебіг боротьби українського війська і населення за своє національне визволення на протязі зими 1919-20 рр. і частини весни останнього.

В сей період обидві українські армії: Галицька і Наддніпрянська, силою обставин, були примушені вирішувати не тільки військові питання, а й політичні. Обидві армії фактично лишилися без окремого політичного проводу, бо урядові центри були в той час поза межами України. Про сей період боротьби не багато документів знайдете в урядових архівах. Тіж документи, що переховуються в окремих осіб, потроху гинуть. Минає час і учасники боротьби забувають факти. Великий і неоцінний, кровю найкращих синів народу куплений досвід, може бути втрачений для загалу нації. Досвід боротьби є найдорожчим національним скарбом і мусимо його передати в цілости молодшим поколінням, що мають нас заступити в будучих етапах боротьби.

Пишу на підставі документів і фактів, які маю в своїому розпорядженні, чи мені відомі. Будучи сам учасником боротьби, я не подаю виключно фактів та документів, утримуючись від оцінки їх. Та вважаю і шкідливим заховувати свої думки про той чи інший факт — жива людина мусить реагувати на те, що діється навколо. Не можна сподіватися, щоби сучасник, а тим більше сам учасник, міг дати цілком об'єктивну оцінку подіям, хоч таке бажання у мене мається. Не дасть праця й вповні вичерпуючого образу всіх подій боротьби за період з падолиста 1919. по травень 1920. року. Цей період ще буде чекати на свого Ксенофонта, аж поки всі учасники боротьби не віддадуть до національної скарбниці документів і фактів, які маються та відомі їм.

Свій праці даю назву „Зимовий похід 1919-20 рр.“ тому, що Наддніпрянська армія, котра зробила цей

п'ятимісячний похід по окупованій ворогами рідній землі, в той час була найактивнішим чинником боротьби, а тому й опинилася в центрі всіх визвольних змагань нації. На неї була головним чином звернена увага ворогів України, та приятелів останньої, коли такі знаходилися. В тій чи іншій формі з нею тримали зв'язок всі сили, що активно боролися за волю Батьківщини.

Працю ділю на три частині. В першій подаю можливо повний огляд політичний; друга — міститиме в собі бойові події та організацію війська; свої персональні спостереження і вражіння вміщу в частину третю.

На жаль частина документів і навіть щоденників переховується на окупованій ворогами Україні: я не робив спроби використати їх зараз, боячись, щоби не дісталися вони в руки ворогів. Не зважаючи на несприятливі умови, рішив приступити до праці нині, бо ніхто не знає, що принесе завтра. Час мусить бути використаним.

При своїй праці користуюся з таких джерел:

1. Накази і розпорядження по армії та дівізіях.
2. Звіти оперативні, розвідчі і політичні.
3. Листи та заяви урядових осіб офіційного характеру.
4. Документи захоплені у ворогів та перехоплені радіозвіти.
5. Преса періодична і неперіодична.

Юрко Тютюник.

15. липня 1922. року.

Помічені похибки:

(перед читанням книжки проситься справити)

сторона	рядок	замість	має бути :
9	5 з гори	Любарські справи	Любарські вправи.
11	12 з долу	і інших	і наших
13	1 гори	Ольгополь	Ольвіополь
13	23 з долу	ворога Вел. України.	ворога України.
15	4 з гори	17/1	17/XI.
15	18 з долу	бо Польщі,	до Польщі,
16	8	третьої	Київської
22	22 з гори	часини	частини
23	22	тракутитку,	трикутнику,
29	10	ворогом	ворогам
31	10	збірній	збірній
33	2 з долу	Карасином	Карисіком
34	20 з гори	набірив	набірив
44	20	Київський	Канівський
44	27	кутрі	котрі
52	8 з долу	він інше	він пише
54	16	трорили	творили
59	11 з гори	коло 40	коло 400
66	5	нарадами	парадами
71	2 з долу	ляяли	лаяли.
76	10	україні	Україні
80	15	повний	певний
86	13	прочим	прочним

Розділ І.

„Сепаратні умови“ ген. Тарнавського. Поляки та Росіяне. Капітуляція чи зрада? Надії на Поляків та Антанту. „Пашковецька республіка“. Проти обеззброєння. Нарада в Староконстантинові. Початок Волохівщини. Любарські справи. Наради в Н. Чорторії.

„Наслідком сепаратних умов генерала Тарнавського з представниками Добрармії і не виконання Штабом Начальної Команди Галицької Армії, починаючи з першого листопаду, директив Штабу Головного Отамана, наше стратегічне становище значно погіршало. Добровольці мали можливість за останні дні вести операції лише проти Наддніпрянської армії... В сучасний мент у Зятківцях провадяться переговори представників від Соборної України з представниками Добрармії відносно завішення зброї. Поки наслідки не відомі. На випадок зрива цих переговорів і можливого продовження бойових акцій, Головним Отаманом наказано пересунути базу і всі державні інституції приблизно в район Ярмолинці, Проскурів, Староконстантинів...

Проскурів. 11/XI 1919 р. 21 год. 20 хв. ч. О2977, Командарм Наддніпрянської армії Отаман Тютюнник.“

Вище наведеним уступом директиви Наддніпрянська Армія офіційно була повідомлена про розлам одноцільного фронту. Хоч і провадилися переговори „представників Соборної України з представниками Добрармії“, але в успіх цих переговорів ніхто не вірив. Огі „сепаратні умови“ не були несподіванкою для армії, бо чутки про переговори з Денікіном кружляли вже більше тижня. Проте офіційне повідомлення викликало сильне пригноблення в армії.

Дух проводирів героїчної Галицької Армії нарешті був зломлений і вони підписали договір про перехід на сторону явного ворога України. Стан армії дійсно був розпучливий: ні набоїв, ні ліків, ні харчів, ні одежі, ні поповнень людьми та кіньми. З фронту напірали Білі Росіяне, на лівому крилі до часу заховувалися пасивно Червоні, а позаду стояли Поляки, що кожної хвили могли перейти в наступ і захопити й ті невеликі бази, які були. Не було надії, що ситуація швидко може змінитися в нашу користь.

З Поляками Наддніпрянці моглиби дійти до якогось порозуміння... ціною занадто дорогою. Поляки домагалися знищення Українського Галицького Правительства, вони домагалися знищення Української Галицької Армії, котра вже тоді багато жертв понесла за ідею Соборної Української Держави. Вони охоче

говорили з Петлюрою, але не хотіли говорити з Петрушевичем; не хотіли говорити навіть з обома вкупі. Бо ті балачки, які пробували провадити спільні делегації від Галичан і Наддніпрянців ні до чого не могли допровадити. Полякам обов'язково хотілося говорити з одним Петлюрою.

А Росіяне навпаки, охоче говорили з Петрушевичем (власне з Начальною Командою Української Гал. Армії) і вже зовсім не хотіли балакати з Петлюрою. Першою точкою в переговорах ставили Росіяне умову, щоби Галичане говорили одні, покинувши Наддніпрянців на Божу волю, а самі перейшли на їх сторону.

В боротьбі тяжкій і нерівній хто не хоче мати спільника? Спокуса купити собі такого спільника, хоч би й дорогою ціною, не давала спокійно спати старшим керовникам політики та війська. Петлюра пробував провадити переговори з Поляками. Очі Галичан все частіше зверталися на Схід. Там здавалось, побідно машерував на Москву Денікін, котрому помагала Антанта.

Поляки мріяли про границі 1772 року. Денікін відбудовував Росію в дововнних границях. А ми боролися за Соборну Українську Державу і ставали поперек шляху їм обом. Але маючи остаточні цілі Росіяне і Поляки мали і практичну ціль на сьогоднішній день. Практична ціль обох заключалася в тому, щоби в першу чергу порізнити наш національний табор, обіцяючи мале, позбавить можности провадити боротьбу за велике. Всі їхні заходи і переговори мали на меті нанести якнайболючіший удар ідеї української державности. З тактичних міркувань одні хотіли, щоби цей удар обов'язково був зроблений руками Наддніпрянців, а другі, щоби зробили те Галичане.

Зате Поляки годилися покищо не посуватись далше поза Збруч на Україну. Денікін міг обіцяти „визволити“ Галичину від Поляків і втопити її „в русском море.“ Цілком зрозуміло, що Росіяне не хотіли говорити з Наддніпрянцями; та не тільки не хотіли, а й не могли підписувати яких би то не було договорів з „ізмєнниками рускому государству“, як вони кваліфікували Українців. Наших полонених, що попадали до Росіян, не саджано в табори, а суджено польовими судами за зраду і розстрілювано. Білі Росіяне не визнавали навіть існування української нації; сам термін „Україна“ був вичеркнений з російського лексікону. Росіяне не визнавали і Галичан Українцями. По їх термінольогії то були Австрійці, що найнялись до Петлюри на службу. Говорили з цією армією тому, щоби розірвати одноцільний український національний фронт. Потім вони числили на те, використати Українську Галицьку Армію проти Червоних, як бойову силу, а коли поведеться, то пустити її проти Польщі. Прибравши до рук Галичан, уважали Білі Росіяне лехким завданням знищення решти української армії, т.в. знищення найнебезпечнішого ворога „бдіної, недвєлімої“ Росії.

І вороги таки всунули клина поміж синів одного народу. Начальний вожд Української Галицької Армії не мав сили волі для того, щоби рішитися на героїчну смерть улюбленої ним армії;

нерви великого патріота виявилися заслабими для такого важкого іспиту. А звичайно той, хто рішає вмерти, а не піддатись ворогові, перемагає. Надія на швидку перемогу ідеї, котрій служив ген. Тарнавський, покинула його. Пізніше він так мотивував свій перехід до Росії: „... хотів ратувати це, що ще осталося, щоби відтак передати вас вашим батькам і матерям..“

Коли людина втратить віру в свої сили, віру в перемогу, то ні думати, ні говорити інакше вона не може. „Хочу ратувати, це, що ще осталося“ так скаже тільки переможений.

Ворогиж нашої національної ідеї ширили чутку про „зраду Галичан,“ провокуючи козаків і старшин. В унісон з ворогами тягли наші політичні немовлята аж до людей, що були членами правительства включно.

Підходячи до факту переходу Української Галицької Армії на сторону Росіян виключно з юридичного боку, не приймаючи на увагу політичних, стратегічних і матеріальних відносин, в яких тоді опинилося українське військо і правительство, не можна заперечити, що то була зрада. Але, як бачимо, командуючий Наддніпрянською армією В. Тютюник в своїй директиві оминув слово „зрада“, підбравши для того фразу „сепаратні умови“. Він мав підстави оминати слово зрада. Були до того причини і не мало їх було. Бо не тільки ген. Тарнавський втратив віру в перемогу. Бувший командуючий Наддніпрянської армії, а потім військовий міністр Вол. Сальський вже на Жмеринській нараді, що відбулася в перших днях падолиста, в присутності представників обох армій, Петлюри і Петрушевича, доводив безнадійність дальшої боротьби зброєю. Між иншим говорив він:

— Роля стратегії скінчена. Ми переможені ворогами. А вороги ті: тиф, холод, незабезпеченість армії матеріалами, без яких ніяка армія не в силі боротися. Мілітарній силі ворогів не багато треба напружень, щоби добити рештки героїв. Тепер політика мусить забезпечити їх від фізичного знищення.

А дня 12. падолиста в Камянці на нараді він знова говорить:

— Війна для нас скінчена... становище безвихідне... ¹⁾

На Жмеринській нараді не було значної опозиції проти переговорів і договорів з Денікіном. Ініціативу на цій нараді захопили фахові керівники війська, які добре робили порівняння мілітарних сил ворога і інших по кількості. Будучи людьми виключно військового фаху, вони не могли бачити і належно оцінити ті революційні сили, що вже працювали в запілля армії Білих Росіян. То були українські повстанці. Хоч і тяжко, але вже можна було помітити, що Білі Росіяне починають відкочуватися перед Червоними на Південь. Тільки невеликий гурток молодих старшин числив можливим продовжування боротьби, хочби довелось остати без бази. Зі штабових старшин найбільшу твердість і далекозорість виявив п. Долєжаль. Він один говорив, що наші армії можуть продержатися, поки Червоні Росіяне почнуть гнати Білих на Південь. Ходило тільки о те, щоби витримати і не розсипатися до того часу.

¹⁾ Осип Назарук: Рік на Великій Україні.

На думку опозиції перехід до Денікіна не давав нічого позитивного, а тільки деморалізувавби армію, підірвавби авторитет командного складу серед козаків і авторитет правительства серед населення. Нічого не давав перехід тому, що мало хто вірив, особливо серед людей, які добре знали наш народ, щоби Денікін утримався. Головним аргументом тих, хто вірив у перемогу Білих, було: „Антанта не допустить!“

На мою думку була рація говорити з Росіянами, але ні до чого не договорюватися. Треба було протягти час. Такої думки я держався в час цієї наради. Та Росіяне не хотіли ні говорити, ні тим більше договорюватися з нами; вони говорили тільки з Галичанами.

Швидко Наддніпрянська армія була поставлена перед фактом „сепаратних умов“. Переходимо до самого протоколу підписаного Галичанами з Росіянами. Зміст його такий :

1. Галицька Армія переходить в повнім складі разом з тилловими установами, складами і рухомим залізничним матеріалом на сторону Російської Добровольчої Армії і входить в повне розпорядження Головнокомандуючого збройними силами Південної Росії, тепер командуючого військами Новоросійської Области.

2. Галицька Армія задержує свою організацію, Командний Склад, мову, уставу і ціле військове майно. Частини мають існувати в складі не менше 50% своїх штатних складів по штатах Галицької Армії, які існують по 17 падолиста. Корпус Коновальця не уважався Галицькою частиною.

3. Російське Добровольче Командування допоможе Галицькій Армії в доповненню її рядів уроженцями Галичини, які знаходяться по чужих державах і на території Росії.

4. При висших штабах, а також при всіх установах і при всіх окремих частинах Галицької Армії будуть приділені російські старшини, лікарі й урядовці згідно з вибором Добровольчого Командування для зв'язку і вирішення на місці питань, якіб не явилися.

5. Політичних питань відносно взаємних відношень Галицького Правительства до Правительства Добровольчої Армії, а також відносно майбутньої долі Галичини не розбирається, а лишається до рішення на політичних переговорах. Аж до порішення цих питань в постою ген. Денікіна задержує Диктатор Галичини право кермування (й контролі) внутрішнього життя Галицької Армії.

6. Галицька Армія не буде воювати з армією от. Петлюри, яка бореться на фронті.

7. Галицька Армія зосередоточиться не пізніше 30 падолиста 1919 р. в районі Козятин-Винниця-Ільниця-Оратове-Погребище-Козятин.

8. Для забезпечення того зо середоточення займає Галицька Армія негайно частиною сил і держить район Бердичева.

9. Штаб Галицької Армії переходить не пізніше 30 падолиста 1919. р. до Уманя.

10. Всі тили (військові установи, етапи, склади та ин.) пересувається поступенно і розташовується на лінії Христинівка —

Ольгополь — Вознесеньск — Миколаїв. Санітарні установи, в котрих знаходяться хорі та ранені, остаються на місці.

11. Хорі та ранені Галицької Армії, які не найдуть місця в Галицьких шпиталях, будуть прийняті в шпиталі збройних сил Південної Росії на рівних правах з російськими, а по видужанню повертають в Галицьку Армію.

12. Для звязку зі Штабом Командуючого військами Новоросії висилається зі Штабу Галицької Армії особного старшину.

13. Цей договір входить в життя з хвилею ратифікації з одної сторони Командуючим військами Новоросії, а з другої сторони Командуючим Галицькою Армією.

14. Ворожі кроки між Добровольчою і Галицькою Арміями припиняється з хвилею підписання цього протоколу представниками обох сторін, не вичікуючи ратифікації його, як це сказано в параграфі тринадцятім (§ 13).

Протокол підписали зі сторони Росіян: полк. Даровській, полк. Коновалов, полк. Самборській; зі сторони Галицької Армії: от. Цімерман, сотн. Турчин, пор. д-р Давид.

Ратифікований договір підписали ген. Шіллінг (Ком. війська Новоросії) і ген. Микитка (Начальний Ком. Гал. Армії).

Не зважаючи на ратифікацію, договір не увійшов у життя. Тільки параграфи 6. та 14. були виконані. Галичане робили ще спроби виконати і параграф 8., але нічого з того не сталося, бо, мабуть, Українська Галицька Армія не для того припинила боротьбу проти Денікіна, щоби воювати за його.

Українська Галицька Армія не капітулювала перед ворогами, бо капітуляція формально виглядає інакше. Вона зробила перехід на сторону явного ворога Вел. України. Страшний факт, бо й за капітуляцію по законах всіх країн карається на смерть, командуючого і його помічників, котрі згодились на капітуляцію доручених їм військ. Та карається винних тільки судово.

Чи було кому в той час судити і карати ген. Тарнавського? Я думаю, що не було. Бо правительтво й командування обох армій хотіли провадити переговори і підписати договір з Денікіном в той час, як він окупував майже всю територію України і розстрілював українських полонених за „ізмєну русскому государству“. Хіба в нормальних відносинах не треба було карати за одне бажання, за намір провадити такі переговори?

Безсторонно судити зможуть тільки ті, хто не був співучасником „зради“ чи „злочину“. Були причини, котрі найменше залежали від ген. Тарнавського, в наслідок яких обидві армії топилися в морі нещастя, що посилалися на їх голову. І політичні і військові керовники втратили голову. Всі хотіли, допливши до берега, спастися „від фізичного знищення“. Одному повелось нібито доплисти до берега (хоч і поганого), а решта розкричалася на щасливішого. Вже тоді, коли на жмеринській нараді було сказано: „роля стратегії скінчена“, вже тоді керовники політики і війська капітулювали перед ворогом. Бо ніхто не запротестував рішучо проти такого виразу. То була моральна капітуляція. Масо-

вий злочин. Не можна судити і карати одного чоловіка за те, що вчинили всі.

Колиби ген. Тарнавський не згодився на всеж таки ганебний договір, то зважаючи на цілу суму обставин, він учинивби геройський подвиг, але сили його були замалі для подвигу, і тому ні судити ні карати його за те, що вчинив не можна було. Римський сенат після програної битви під Каннами і втрати цілої армії дякував Теренціві Варронові за те, що останній не втратив віри в перемогу. Французький конвент посилав на гільотину генералів, що прогнали битву. Не було в нас кому ні дякувати ні судити, бо українська нація не мала ще ні сенату, подібного до римського, ні конвенту подібного до французького. „Хотів ратувати — те, що ще осталося“ варта „спастися від фізичного знищення“.

Я навмисне довше зупинився на факті переходу до Росіян Української Галицької Армії. Дуже багато говорилося і говориться про „прірву“, що ніби то повстала поміж Галичанами та Наддніпрянцями в наслідок договорів, котрі підписували люди, що морально і політично вмерли ще тоді, як взяли в руку перо, підписуючи ганебний для цілої нації договір. Не паперові договори творять спільноту нації. Не паперовими договорами її розірвати.

З протоколу видно, що Росіяне таки боялися „переходу“ на їх сторону Наддніпрянців. На всякий випадок вони навіть про „Корпус Коновальця“ згадали. Мабуть такий перехід уважали небезпечним.

Через декільки днів, по одержанню повідомлення про „сепаратні умови“, в Новій Ушиці відбулася нарада. Були там: Петлюра, Кудряцев, М. Омелянович-Павленко, Коновалець, Ольшевський (заступник Удовиченка, що лежав хорий на тиф) і я. Петлюра гостро нападав на ген. Тарнавського і взагалі на галицьких політиків. Незадоволений він був, що ген. Тарнавського судив суд, який складався виключно з Галичан. Потім цікавився ставом війська. Нарешті запитав, як ставляться присутні на нараді до Польщі. Розуміється не знайшлося бажаючих розпочинати бій з Поляками в час, коли ціла армія робила відворот перед Росіянами. Тоді Петлюра повідомив нас про свій плян. Суть пляну була в тому, що Поляки малиби заняті Проскурів і Шепетівку. Наддніпрянська армія сталаби в районі Староконстантинова, будучи забезпеченою на крилах Поляками, армія малаби реорганізуватись і відпочати. Які підстави були думати, що Поляки стануть забезпечувати крила нашої армії, не знаю. Не обійшлося навіть і на цій нараді без надій на Антанту, що, нарешті, мусіла помітити нас і, не дасть загинути у Волинських лісах та багнах.

В той час В. Тютюник добився скасування державної інспектури. Було це формальне скасування, бо фактично в бойових обставинах роля державних інспекторів давно звелася на нівець.

Рух на захід занепокоював частини. Особливо боялися козаки переходу на терени, заняті Румунами або Поляками. Мені довелося обіхати частини і обіцяти, що не переведу дівизії на ті терени, деб вони були інтерновані. В частинах не було бажання припинити боротьбу, хочби довелося провадити партизантку. Настрій

війська був рішучий. Припинювання збройної боротьби не було і моїм бажанням.

Частини Української Галицької Армії відходили з району Кам'янця на Схід, а ми пересувались на північний захід. 17/І 1919. р. дві кольони стрілилися на шосе Дунаївці — Нова Ушиця недалеко м. Мінковець. Не обійшлося без закидів.

— До Поляків ідете? — колючо запитували одні.

— А ви до Росіян... — відповідали другі.

Командуючий Галицькою кольною подав мені інформації, що в Кам'янці вже Поляки і арештують наших. Було можливо, що заняли вони й Дунаївці. Військових Поляки обеззброювали і забирали майно. Я рішив пробитися силою до своїх, але на цей раз до сутички з Поляками не дійшло, бо виявилось, що шлях вільний. Обидві кольони віддали одна одній військову пошану і пішли в різних напрямках.

Урядовий центр перенісся з Кам'янця до Проскурова. Туди ж стягалися війська. Росіяне встигли дійти до Проскурова раніше ніж дійшли наші війська. Переїхати урядовому центру до Староконстантинова не повелось, бо в Пашковецькій волості виник анархічний рух. Ця волость не визнавала ніякої влади і не перепускала через свою територію ніяких військ. У волості була зорганізована своя влада; „військо“ її стало на залізниці Проскурів — Староконстантинів і перепиняло рух. Вся ця історія відома під назвою „Пашковецької республіки“.

Український уряд вислав делегацію до „Пашківців“ на чолі з п. Феденком. Був підписаний формальний договір про перепуск через Пашківську волость Українського правительства з військом і майном. Але віче „Пашківців“ не ратифікувало договору. Мабуть уважало договір понижуючим гідність „Пашковецької республіки“! Уряд нінащо не рішився і кінчилося тим, що всі бази з майном, вагон з грішми і навіть деякі документи попали до рук Росіян, що вдерлися до Проскурова. Всі, хто був у Проскуріві, розбіглися хто куди. Частина втікла зразу ж бо Польщі, а частина зупинилася в с. Війтівцях і потім помандрувала до Староконстантинова і Любара, обминаючи „Пашковецьку республіку“.

По цій історії можна уявити, який був авторитет центру в масах, коли навіть „Пашківці“ уважали договором свою гідність ображеною. А можна було би підтримати цей авторитет наказавши військовому командуванню ліквідувати „Пашківців“. Одержавши такий наказ, я міг його виконати; були для того засоби і бажання. Центр фактично не кермував, а віддався на волю Богу.

У Війтівцях Петлюра рішив дати дозвіл війську саморозпуститися. Проходячи 23/ХІ 1919 р. через Чорний Острів, я одержав такий документ:

„Командарму Отаману Тютюнику, копія Староконстантинів Отаману Мельнику, для передачі Отаману Тютюнику, всім командуючим групами для передачі Отаману Тютюнику. Польські війська розпорядженням свого вищого командування по вимозі Антанти відведені на захід від р. Збруча. Представник польського командування офіційно заявив, що при переході українських

військ через лінію, заняту польськими військами, ці війська будуть обеззброєні і інтерновані. Головний Отаман вирішив зо всіма військами нині скупчитись в Старокопстантинові і відходить в напрямку на Шепетівку. Остаточне рішення Головного Отмана прийме по прибуттю до Вас. Відносно шгабу Діввої Армії Головний Отаман наказав всім, хто бажає, вирушити з ним походом; решту же розформувати і рахувати вільними. Коли буде більша кількість діл, котрі неможливо везти — спалити...“ Цей документ дає малюнок війтовецьких настроїв, надій та інформацій. Записка датована 23/XI 1919 р. с. Війтівці. Ч. 03132. Підписана: от. Сінклер (Нач. штабу армії).

Сам Тютюник в той час був вже в Старокопстантинові, де намагався взяти в руки поодинокі відділи армії, що ріжними шляхами простували на північ.

Звертає на себе увагу фраза записки: „решту ж розформувати і рахувати вільними“. Принцип обовязку для армії обороняти Батьківщину офіційно відкинено; кожний міг рахувати себе вільним. З бойових частин пізніше використала цей наказ ціла група Січових Стрільців. Решта частин, не зважаючи на розпучливий стан, всеж таки не використала дозволу і не „приняла рішення про самоліквідацію.

„Пашковецьку республіку“ згадує і В. Тютюник в директиві армії з дня 26/XI — 1919 р. ч. ⁰⁴/оп. м. Старокопстантинов. Він пише: „Пашковецькі повстанці тримають фронт як проти нас, так і проти Денікінців.“ В тій же директиві він повідомляє про неясність політичної ситуації, про це говорить уступ директиви: „До виявлення політичної ситуації Головний Отаман наказав за всяку ціну зберегати Українську Армію, а тому не увязуватись в рішучі бої з добровольцями...“ Яка вже там могла бути ясність політичної ситуації, коли навіть „Пашковецька Республіка“ не ратифікувала договору з Українським Правительством, а останнє не спромоглося на рішучість, щоби змести бандитів зі свого шляху.

З Поляками теж не все було гаразд, хоч-би так, як повідомляв Отаман Сінклер з Війтівець. Вони й не думали виконувати „вимогу Антанті“ і не тільки не відходили на захід р. Збруча, а навіть посувалися на схід. Тогож дня (26/XI). В. Тютюник пише: „Начдіву Київської Збірної. З огляду на те, що Поляки обеззброюють дрібні наші частини і обози, тому наказую направляти всі частини скупчено і обози при варті. Наказую також вяснити судьбу 3-ї Дівізії, яка пішла на Кременчуги, позаяк одержано відомости, що Поляки її обеззброїли.“ Поляки в дійсности обеззброїли частину 3-ї Дівізії. Дівізія польської кавалерії зробила наскок у вечері 26/XI. на м. Кузьмин, де були розташовані частини третьої Дівізії; після збройної сутички, Поляки, нічого не вдявши, втікли на захід. Потім вони розказували селянам, що „трапились непорозуміння“. Офіційно польські власти відносились нібито прихильно, не караючи в тойже час тих своїх підчинених, що забирали у нас на нашійже території майно, коні і зброю. Така „прихильність“ не подобалася нашим козакам і в Кузьмині тяжко було вдержати наші частини, щоб вони „не подякували“ за таку прихильність.

26/XI. 1919 р. Петлюра скликав знова нараду в м. Староконстантинові. На цій нараді були: члени Уряду, старшини штабу Армії, всі ком. групами і по двох старшин та козаків від кожної частини; oprіч того були присутні ніким не запрошені, але цікаві старшини та козаки ріжних полків, що покинули свої частини і блукали по Староконстантинові. Відбулвся щось подібне до мітинга. Народу набилося повне помешкання.

Петлюра подав інформації про події в Кам'янці та Проскуріві підчас „евакуації“. По нім говорив І. Мазепа. Після одержаних інформацій виходило, що нібито раз-ураз приймають найідеальніші рішення і, розуміється, енергійно переводжено в життя, але все щось ставало на перешкоді гарним замірам. Висновок був, що треба продержатись дуже недовго, бо всі держави, а особливо Антанта, от-от визнають незалежність України; тоді буде всьо гаразд. Яка дїсгармонія була поміж інформаціями, висновками і дійсністю, що на кожному кроці побивала нас по головах! Правда, ніхто не надіявся на швидке визнання нас „Пашковецькою Республікою“. Навіть ніхто не старався за те.

В. Тютюник говорив коротко, але досить сильно. Він зачіпав одні військові питання.

Виступати з критикою не було рації, мало для того було часу. Тай не варто було критикувати, бо критику робило саме життя.

Зі злою, ущіпливою і демагогічною промовою виступив Волох. Він критикував Уряд і Петлюру, які до устули, що Армія остала без чобіт і одежі. Говорив, що все розікрали з відома Уряду „постачателі“. Ще доводив нездібність центра орієнтуватися в ситуації, прийняти своєчасно рішення і переводити їх в життя. Взагалі було чимало правди в словах Волоха, але висновки його були невірні. Як поратунок, радив Волох визнати радянську систему влади і в союзі з Червоними Росіянами воювати проти всього світу. Сама по собі поради Волоха не була би вже такою поганою, колиб Росіяне погодилися з думкою Волоха. Але вони були розумніші від нього.

Петлюра не витримав і перебив Волоха, не давши йому виступити. Мазепа дав різку відповідь.

Взагалі нарада нічого позитивного не дала. Не варто в таких випадках радитись. Народи використовують демагогію для своїх авантурничих цілей. Волох не мав ніякої сенсеного морального права нападати на центр за анархію, бо сам зі своїми Гайдамаками учинив грабж постачання армії у Проскуріві та Гречанах і розлочав погром і грабж жидів в Миколаєві 24/XI. Не треба було бути великим політиком чи психологом, щоби зрозуміти наміри Волоха. Був ще час і можливість попередити події, що погім відбулися в Любарі. Та хто мав ліквідувати Волоха, чи вірніше Волохівщину? Ще при першому моєму знайомстві з Ол. Удовиченком на ст. Вапнярці останній говорить: „З Волохом і його Гайдамаками обовязково кінчиться якоюсь черговою авантюрою... а Головний Отаман каже, що Гайдамаки демократичневійсько... Говорить, що ми не розуміємо Волоха“. Виходить, що нібито в Кам'янці Волоха розуміли. Мені не довелося стрінути ні

одного з військових керівників, котрий би знаходив рацію формування Волохівських Гайдамаків. Таку рацію видно находили політичні кола, бо вони раз-у-раз (розуміється до Любара!) боронили „демократичне військо“. Остає ще невиясненим, чому Волох з Гайдамаками відогравав ролю охорони політичного центру від „контрреволюції“, яка все привиджувалася соціалістам-революціонерам за кожним, хто бився на фронті, не улаштууючи „рад“ і мітінгів. Не виключене, що Волохівщина виникла завдяки елементам, що підпирали Державну Інспектуру. Ці елементи боялися армії і хотіли мати свою „партійну“ частину; вони могли для своєї підпори числити на „демократичне військо“. Їм не тяжко було сего добитися у безхарактерних керівників організації Волохівщини. Є фактом, що центр протегував Гайдамаків. Розуміється, що в бойових частинах армії, які мали всього коло 20—30% штатного складу, не було прихильного відношення до Гайдамаків за те, що вони охороняли центр і „ратували“ бази в Проскурові та Гречанах. Гайдамаки були частиною, на яку покладали надії ліві політики. Цікаво булоби мати в цій справі відомости від людей, що докладніше знають історію Гайдамаків у другій половині 1919 року.

Вже у Проскурові Волох нікого не слухав і робив те, що йому подобалося. Накази командарма виконував лише ті, що не йшли в розріз із його плянами. Поведінка Волоха мусіла звернути на себе увагу Петлюри і Правительства. В. Тютюник, при всіх гарних властивостях свого характеру, не був на стільки рішучий, щоби на власну руку зліквідувати „демократичне військо“ і поставити центр перед фактом. Політичний центр теж боявся відповідальности за наслідки ліквідації Волохівщини.

По директиві армії ч. 04/оп. із 26/XI. Волох з Гайдамаками мусів лишитися в Староконстантинові в безпосередній підлеглости командуючого Запорізьською дивізією. Та Волохові не подобалась така директива і він її не виконував. Урядовий центр не знав, як відчепитися від, тепер уже немилої і непроханой, охорони, котру він раньше протегував. Політична влада не довіряла армії, а в наслідок цього зявилася Волохівщина. Гайдамаки не хотіли ділити долі війська.

Петлюра, Правительство і Штаб армії перебралися до Любара, а Волох з Гайдамаками теж пішов до нової столиці. Дійсно, „демократичне військо“ — куди хоче — туди йде.

І/XII. 1919 р. я виїхав зі с. Мацієвичі до Любара, щоби попросити в Штабі армії дозволу перейти з дивізією на Схід від Любара. Цього вимагала та обставина, що в Мацієвичях тяжко було дістати харчі для людей і фураж для коней. Знова таки хотілося бути ближше до Сходу, однаково я рішився йти на Схід, як тільки виявиться, що довше боротися фронтом неможливо. Настрої в дивізії були рішучо за тим, щоби прориватись до Дніпра.

Ще з Проскурова В. Тютюник післав на Волинь от. Данченка з правами Головнокомандуючого повстанцями Волині. Там же в Любарі опипився й от. Божко. Місцем свого осідку вибрав Данченко м. Любар тому, що в цілій околиці не було близько Росіян; ~~с~~пріч того околиця і саме місто багатенькі. Цією крайною Дан-

ченко кермував, як диктатор. Мабуть не подобалось йому прибуття до Любара Верховної Влади. У Данченка був невеличкий озброєний загін. Волох, Данченко і Божко уважали себе покритими урядовим центром. Всі вони мріяли про „ради“, які малиби спасти Україну. Утворився своєрідний „отаманський тріумвірат“. До того ще в Любарі перебувала особлива організація, яка звалася „Волинська Революційна Рада“.

Урядовий центр, „отаманський тріумвірат“ і „Волинська Революційна Рада“, на чолі котрої стояв якийсь коваль, одно другому не підлягало. Всякий порядкував, як хотів. Хаос був страшний.

В моїй присутності відбулася нарада В. Тютюника з Волохом і Данченком. В. Тютюник не знав, як би його випровадити із Любара всяку владу, залишивши тільки урядовий центр. Для характеристики взаємних відношень наведу уривок балачки Волоха із В. Тютюником.

— Нащо ти забрав самоправно всю шкіру, борошно та сало постачання? — запитував В. Тютюник.

— То не я зробив, а Божко, виправдувався Волох.

— А чому Божко не прийшов сюда?

— Бо не має чого йти — йому ти вже вибив одно око, то він з другим до тебе не прийде. Але він забрав усе з мого відомка, бо йому помагали мої Гайдамаки. Майна ніхто не охоронював отож мої хлопці й забрали під охорону.

— То ви негайно поверніть майно...

— Ха-ха-ха... мої хлопці давно дали всьому лад: всьо розділили поміж собою. Що можна, їдять, а зі шкір чоботи шиють.

В. Тютюник почав говорити сердито і на „ви“.

— Ви будете виконувати мій наказ? Коли вирушаєте в Трощу?

— Коли захочу? — жартував Волох.

— Та ви думаєте підлягати мені, чи не думаєте? Чи для вас ніяка влада не існує?

— Покинь, Василю.... Яка ти в біса влада! Тебе вже ніхто не слухає. Я вже наказів з десять твоїх не виконав, а ти мене ще й досі на шибеницю не потяг. Колиби ти був владою, то посивби давно неодного, а так тебе повісять, їйбо' повісять...

В. Тютюник видно хвилювався. Волох помітив, що зробив нетактовність і виправився:

— Я жартую. Завтра... або після завтра піду з Любара. Тільки дещо одержу для своїх хлопців. Як ще даш грошей, то піду аж на Полтавщину, а то сидітиму в Любарі.

В. Тютюник щось обіцяв дати. Отамани пішли. Ще передтим Волох мав балачку зі мною. Він переконував мене, що коли ми визнаємо і заведемо в себе „ради“, то Росіяне допоможуть нам організувати нашу армію. Ця армія мала забезпечити, як думав Волох, незалежність України. Мене не можна було переконати, бо я вже з досвіду знав, що Москва знищить українську армію в самому початку. В інтересі правди треба сказати, що в той час ширші кола інтелігенції принципово не малиби нічого проти організації української армії під червоним прапором. Тільки непев-

ність, що Росіяне знищать все, не давши піднятися на ноги, утримувала від небезпечного експерименту. Притому забували, що „радянських“ сімнатій у нашого населення давно вже не було.

Я доніс В. Тютюнику, що я мігби силою примусити виконати накази командарма. Потрібний був тільки відповідний наказ. Він схопився моєї пропозиції і просив мене якнайшвидше вирушити з Мацієвичів, перейти на схід від Любара, а по шляху через Любар зліквідувати „тріумвірат“; для цього обіцяв приготувати відповідний наказ. Своє поводження з „отаманом“ він пояснював тим, що в Любарі не було ніодної надійної частини, а він не знав, чи хто з командуючих фронтовими частинами згодиться „ліквідувати Волоха“. Тому В. Тютюник намагався „політично“ висунути Волоха з товаришами із Любара.

2/XII. Київська Дівізія вирушила з Мацієвичів, але не дійшла за оден день до Любара (люди й коні брели по коліна в багні) і заночувала в с. Северини. В ночі з 2. на 3/XII я довідався про події в Любарі. Передав мені якийсь урядовець, що з переляку втік з Любара підчас стрілянини. Він розказав, що Петлюру й Уряд заарештував Волох, а можливо, їх вже й розстріляно. Волох виступив з більшевицькими кличами.

Раненько я рушив з дівізією до Любара, бажаючи захопити Волоха несподівано. Коло 12 год. 3/XII дівізія вже була під Любаром. В таких випадках ніякі переговори недопустимі — необхідно карать безоглядно. На дівізію я надіявся цілком. Але „отамани“, дізнавшись про мов наближення втікли зі своїми військами в район зайнятий Червоними Росіянами. З ними пішла і Волинська Революційна Рада. Ще тільки вчора м. Любар було осідком аж трьох Всеукраїнських політичних центрів, бо Вол. Рев. Рада й себе оголосила Всеукраїнською Революційною Радою, а сьогодні не було ніякої влади. Після півдня 3/XII населення Любара бачило, як знову машерували по вулицях міста війська з розпущеними синьо-жовтими прапорами та ще й з музикою. Вистроївши дівізію на мійській площі, я коротко поінформував про події і наказав розташовуватись. За Волохом пішла розвідка. В Любарі ніхто не знав, що саме скоїлося, але я всетаки довідався, що Волох нікого не розстрілював. Навіть говорили, що „Петлюра в один бік поїхав, а Волох в другий“. Всі мусіли бути живі, хоч і не зовсім здорові від переляку.

Я пішов на почту, щоб звязатися з іншими дівізіями і подати їм інформації про дійсний стан. Аж до часу вняснення ситуації довелося самому відіграти ролю „центра“.

На почті довго не вірили в те, що ми не з Волохом. Тільки після моїх балачок по телеграфу начальник почти привів до мене Паливоду (керуючий міністерством почти). Тому міністрові не повелось втічи і він цілу ніч і день просидів на горіщі підляглої йому установи.

З фронтом звязку не було. Зате був телеграфічний з м. Чуднів, де сиділи „отамани“ і Революційна Рада. Дізнавшись, що я вже в Любарі, з Чуднова запропонували підлягти їм. Наша балачка не була довгою. Подаю її в цілости:

Чуднів: Хто коло апарата?

Любар: Начальник залоги м. Любара.

Чуднів: Іменем революційного народу наказуємо Вам підлягти робітничо-селянській владі України.

Любар: Залишіть свої накази. Не треба було кидати Любара. Будь ласка, чи Ви не скажете часом, куди втік Волох, бо він украв у нас останні гроші.

Чуднів: Вибачте, на такі запитання відповіді ми не даємо. Волох визнає радянську владу.

Любар: Та одно другого не тичеться. Незалежно від того, яку хто визнає владу, злодій все буде злодієм.

Чуднів: Волох зробив державний переворот, а не крав гроші.

Любар: Перевороти так не робиться... не треба було тікати з Любара.

Чуднів: Ми запитуємо, чи Ви погоджуєтеся розпочати переговори з нами в справі визнання армією влади рад?

Любар: Не маю ні від кого на те уповноважень, — я сам не хочу говорити, бо хтож говорить з утікачами? — їх тільки ловлять.

Чуднів: Петлюра з урядом втікли до Польщі. Вам нема іншого виходу, або теж іти за ним, або при допомозі Російської Радянської влади будувати свою Самостійну Соціалістичну Радянську Українську Республіку. Подумайте, бо козаки однаково підуть за нами.

Любар: Я скінчив.

Чуднів: Почекайте...

Любар: Начальник залоги пішов і заборонив давати відповіді й обзиватися до Чуднова...

Я мав з тої балачки користь, бо довідався остаточно, що Волох не захопив центру. Волох був в Чуднові, про що вже донесла мені розвідка. Швидко розвідка впала на сліди урядового центру. Петлюра, міністри, штаб армії та інші всі втікли до Нової Чорторії, де стояли Січові Стрільці. Вони робили розвідку навколо. Їх розвідка здибалася з моєю. Я виїхав до Н. Чорторії.

М. Любар було свідком вправ неуків у Громадянській війні. Самий виступ „Отаманського тріумвірату“ відбувся в таких обставинах. В м. Любарі та його блищих околицях було скуплено чимало військових частин. Перебували тут: Юнацька школа, 3. дивізія, Охорона Головного Отамана, Січові Стрільці та Гайдамацька бригада Волоха. Юнаками командував полк. Вержбіцький, 3. дів. — підполк. Ольшевський, Охороною Головного Отамана — полк. Цівчинський. Я вже говорив про хаос, що панував у Любарі. „Отamani“ рішили використати його. З кількома десятками горлорізів „отаманам“ вдалося захопити державну скарбницю, що оставала на почті під охороною Юнаків. Скарбницю забрано без опору, хоч нападаючі для смілости всеж таки стріляли в повітря. Полк. Вержбіцький одержав наказ ліквідувати виступ. Зібрав своїх підляглих на мітінг, де прийнято постанову „утриматись від проливу крови“. Почався мітінг і в Охороні Головного Отамана. Побачивши таку оказію Волохівці кинулися, щоби захопити уряд та Петлюру, але останні в самому початку зникли з Любара.

Волох збирав свої сили на передмістю. „Невтральні“ Юнаки, Охорона Головного Отамана і решта частин поділились; вони частиною пішли до Волоха, а частиною потяглися до Н. Чорторії. Тільки Охорона Головного Отамана пішла цілком до Волоха, який вже тоді виставляв свою кандидатуру на Головного Отамана.

Волох осів зразу в Любарі. Пор. Б-в, що був тоді при штабі Волоха, розказував мені, що переможці хотіли в першу чергу звязатися безпосередньо із Запорізьською дивізією, де Волох колись був командуючим. Приєднавши до себе Запоріжців „отамани“ надіялися примусити й решту армії до визнання перевороту. Раптовний рух до Любара Київської дивізії зруйнував плян Волоха. Йому нічого не лишалось робити, як тільки втечи за фронт Червоних Росіян, де мав надію одержати допомогу.

Зразу Волох не мав наміру переходити до Червоних Росіян. Захопивши в свої руки фактичну владу, щоби надати всьому вигляд законности, думав Волох примусити уряд і всіх, що боролися за українську незалежність, визнати радянську форму влади. При цій комбінації Волох надіявся стати Головним Отаманом.

Оцінюючи події в Любарі, як епізод з громадянської боротьби, приходжу до таких висновків:

З боку урядового центру: 1. Наслідком недовіря до армії, сталося утворення особливої часини на чолі з Волохом, котрого вважали за певну особу. 2. Неприйняття своєчасно рішень, коли виявились наміри Волоха. 3. Скупчення при урядовому центрі військових частин, на чолі котрих стояли люди малорішучі і нетверді. 4. Повна дезорієнтація центру відносно настроїв у війську. 5. Невміння вирвати ініціативи з рук Волоха при виступі, хоч для того було досить часу. 6. Небажання вищих урядових осіб заризикувати, щоби хто небудь інший станув на чолі Юнацької школи (найкраща частина) персонально. 7. Невміння підібрати людей на відповідальні ролі. 8. Відсутність, в цілій залозі, хоч би одного командіра частин, який би на власну відповідальність не чекаючи наказів, поставив опір бунтівникам.

З боку Волоха: 1. Велике нахабство і навіть недопустима необережність в підготовчому періоді. 2. Відсутність конкретної ціли та ясного пляну. 3. Невміле виконання перевороту (можна було захопити політичний і військовий центр цілком). 4. Відсутність відваги для того, щоби силою примусити армію визнати факт перевороту. 5. Ганебна дезорієнтація в політиці Червоної Москви до України.

У вечері 3/VII. я виїхав до Чорторії. Там були: Петлюра, ген. Юнаків, В. Тютюнник, трохи міністрів, Коновалець і рештки того, що у свій час гучно звалось державним апаратом. По вулицях тинялися окремі гуртки козаків, не знаючи що робити. В цій місцевості демобілізувався бувший корпус Січових Стрільців. Пе-

редавши В. Тютюникови орієнтацію в ситуації на фронті (я вже мав телеграфічний зв'язок з фронтом в Любарі), я одержав від нього наказ, для передачі всім командуючим дівізіями, щоби прибули на нараду до Чорторії 4/XII.

На другий день в присутности недобитків центру і командуючих дівізіями відбулася інформаційна нарада. Тут в перше з'явився новопризначений командуючий 3 дівізією п. Трутенко. На нараді скостантовано, що армія не може довго перебувати у маленькому районі, будучи оточеною зо всіх боків ворогами. Ніяких рішень не прийнято. З військових командуючих висловили свої остаточні погляди Коновалець та я. Коновалець повідомив, що Січові Стрільці демобілізуються, бо вважають провадження озброєної боротьби у формі партизантки недоцільною. Я повідомив про своє рішення прорватися до Дніпра і провадити там партизантку до весни, коли можна буде розпочати боротьбу в ширшому розмірі. М. Омелянович-Павленко, Загроцький і Трутенко заявили, що мусять порадитися зі своїми підляглими і тільки тоді приймуть рішення. Перед кінцем наради Петлюра знову запросив на зібрання до м. Чорторії 6/XII, 1919 р., коли мала відбутися остаточна нарада і нарешті мали прийняти якісь рішення.

Армія, відходячи перед ворогом, скупчилася в невеликому тракутнику, котрого сторони тяглися щось всього коло 35 верстов кожна. Колиби вороги натиснули більше енергійно, то вже через декільки годин булови запізно приймати всякі рішення, опріч одного — тікати у всі сторони. Але жага до нарад була ще більшою від віри в Антанту.

Чи мав який небудь плян Петлюра, як Головнокомандуючий і Голова політичної влади? Формально і фактично він мав усі права приймати рішення без нарад і за несвоєчасні рішення поносить повну відповідальність. Але він мав тільки одно тверде рішення, радитись і радитись. Можливо, що деякі з членів уряду мали якісь пляни, але вони не говорили проте нікому і теж радились. Пошестя росповсюжувалась і на людей чисто військового фаху. Часом й оперативні рішення приймаю на нарадах.

Омелянович-Павленко, Загроцький і Трутенко поїхали до своїх частин радитись. До того часу вони мабуть думали, що замість них Головна Команда прийме рішення, а їм доведеться виконувати готові накази. Заскочені несподіванкою вони приймають рішення гуртом у своїх дівізіях. Персональної хоробрости часом не досить для того, щоби взяти на себе відповідальність в критичний мент, коли від людей влади вимагається повного напруження волі, для того, щоби не звертатися до своїх підляглих за порадою, замість, щоби наказувати і вимагати виконання своїх рішень. На нараді 4/XII 1919 р. цілий ряд відповідальних осіб, як виявилось, не мав власної твердої думки, що робити завтра.

При виїзді з м. Чорторії командуючі дівізіями одержують записку зі Штабу Армії, яка вказує на повну ненормальність відносин поміж Головним командуванням і частинами армії. Зміст цієї записки:

„Всім Начдівам збірних: Запоріжської, Волинської, Київської, С. С. і З. Залізної. Командарм наказав завтра 5/XII к. 12 годин

надіслать в штаб армії слідуєчі відомости: 1) Що дівізія собою фактично уявляє; 2) в який район дівізія бажає перейти; 3) що дівізія бажає одержати зі штабу армії та з постачання; 4) питання, які виникнуть у Начальника дівізії. Нова Чорторія 4/XII. 1919 р. ч. 32. За начальника штабу Осаул Цейліт“.

Той, хто фактично командує, ніколи не буде розпитувати, куди котрий з його підляглих хоче йти, а штаб армії таке запитання робить у п. 2. своєї записки.

На запитання в п. 2 записки я відповів: „Дівізія (Київська Ю. Т.) бажає перейти в район Канівського, Чигринського, Звенигородського і Єлисаветського повітів (ч. 517 5/XII 1919 р.)“.

Ранком 6/XII командуєчі дівізіями знову з'їхалися до Н. Чорторії на нараду, але самого Петлюри, що скликав нараду, вже не було в Н. Чорторії. 5/XII він спішно виїхав через Шепетівку до Польщі. Така спішність була нічим неоправдана. На нараді, яку скликав Петлюра, сам же Петлюра, мусів бути. Не в виключенням, що він поспішив виїхати до Польщі, щоби не брати на себе відповідальности за рішення, які обов'язково мусіли бути прийняті. Від'їзд Петлюри був настільки нежданим, що в одного з командуєчі дівізіями вирвалася фраза: „Значить Головний зник?...“

І. Мазепа передав нам писемний наказ Петлюри такого змісту: „Голова Директорії У. Н. Р. 5. грудня 1919 року м. Н. Чорторія. Ч. 101. Отаманові Омеляновичу-Павленко. В зв'язку з новим завданням, що покладається на Дієву Армію, наказую Вам приступити до виконання обов'язків Командуючого Дієвою Армією, одночасно продовжуючи кермування Запоріжською Групою. Дальніші вказівки відносно діяльности Армії Ви маєте одержувати від мене через Уряд У. Н. Р. Заступником Вашим призначаю Отамана Юрка Тютюника, котрого Ви повинні про це повідомити. Головний Отаман Військ У. Н. Р. Петлюра. Начальник штабу отаман Юнаків“.

Цей документ так зретагований, щоби не видно було, в чому саме суть „нового завдання“. Цілком зрозуміло, що армія не одержувала більше ніяких „дальніших вказівок відносно діяльности“. Невідомо й до цього часу, як розумів те „нове завдання“ сам Голова Директорії. Армія зрозуміла наказ по своїому: наказ був захований в архіві штабу. Після такого наказу нічого більше не лишалося, як знову таки радитись. Тепер нарада мала рацію, бо головний вожд покинув армію, недавши фактично ніяких вказівок. Формально Петлюра ніби не міг відповідати за те, що буде робити далі обдерта, боса, голодна і без амуніції армія. Але його від'їзд мав і прозитивну сторону: давав не тільки моральне (таке давно було), а і формальне право кожному робити, що він забажає. Без його нарада мусіла скінчитися швидко, бо радитись мали виключно військові.

В. Тютюник був хорий; у нього починався тиф, від котрого він пізніше вмер у м. Рівному. Полковн. Мішковський (нач. штабу армії) теж хорів на запалення легенів. Вони не могли чекати кінця наради і виїхали до Польщі. Виїжджаючи, вони видали мені мандат такого змісту: „Командуючий Армією У. Н. Р. 6. грудня 1919 р. ч. 32 Ставка. Отаману Тютюнику. З одержанням цього Ви призначаєтесь начальником Київського загону. Ви користуєтесь дикта-

т о р с ь к и м і правами у відношенню розпоряджень, викликаних військовими потребами. Отаман Тютюник. Начальник Штабу Генштабу Полковник Мішковський“.

По всьому видно, що ні В. Тютюник, ні полковник Мішковський не знали про наказ Петлюри ч. 101 із 5/XII. Не можна допустити, щоби В. Тютюник знаючи, що командує армією уже призначений Омелянович-Павленко, видавав такі мандати. Треба зазначити, що такіж документи за підписом В. Тютюника і Мішковського написані всім командуєчим дівізіями, не виключаючи і Омеляновича Павленка. Залишається фактом два накази: Петлюри з 5/XII, з „новим завданням“ і В. Тютюника із 6/XII., де він надає „диктаторські права“, сам їх формально не маючи. В. Тютюник робив те, що може і має право робить командант фортеці, яка оточена ворогом; він брав на себе всю відповідальність за наслідки своїх розпоряджень. Документ зрадований так, що не допускає двох думок про дійсний зміст, який надавав йому пишучий. Наказ Петлюри навпаки, виданий в такій редакції, що пишучий його міг толкувати так свого думку, як вимагали політичні обставини будь якого менту.

Заховавши обидва документи на спомин про Н. Чорторію, командуєчі дівізіями лишили міністрів, котрі теж мали бути на нараді, і пішли до другої кімнати, щоби порадитись, що робити далі, бо кожна прогаяна година загрожувала несподіванкою.

Загроцький перший зложив звіт про стан Волинської дівізії. Політичну частину звіту Загроцький передав п. Долуду, який мав висловити думку всіх Волинців і самого Загроцького, котрий погоджувався з п. Долудом. Він заявив, що „справа політична є не його фахом, а п. Долуд на тому розуміється“...

Долуд говорив довго і переконуючо. Висновки його звіту були такі, що єдиний шлях уратувати армію від загибелі, це оголосити цілу армію прихильниками Совітської влади і, користуючись допомогою Росії, реорганізуватися і чекати слушного часу для відновлення боротьби. Він надіявся, що від Московського Совнаркому можна буде добути дозвіл і допомогу на організацію Української Червоної Армії. Долуд не мав надії, що армія не загине, коли вирушить в запілля ворога. Коли би Московський Совнарком не погодився на утворення окремої Української Червоної Армії, то як мінімум, ми мусилиби вимагати збереження Українських дівізій в складі Червоної Російської Армії.

Після п. Долуба говорив я. Мені не тяжко було довести помилкову позицію п. Долуда. Він не згадав про те, що маємо робити, коли Росіяне навіть й на те не згодяться, щоби в складі своєї армії, зберегти українські дівізії. А що вони не згодяться, я був цілком певний. Досвід праці у Григорієва¹⁾ і багато фактів з політики Червоної Москви до інших національностей бувшої Російської імперії, котрі теж хотіли мати національні армії, хоч-

¹⁾ От. Григорієв хотів організувати Червону Українську Армію. Не зважаючи на блискучі перемоги, які він відніс над військами Антанти в районі Херсона, Миколаєва та Одеси, Росіяне не дозволили на те і Григорієв примушений був повстати в маю 1919 р. Автор був шефом штабу Григорієва.

би й червоні, промовляли за тим, що думки Долуба є помилкові. Всяка армія твориться не для паради. Московські комісарі не гірше від нас розуміли проти кого поверне свої багнети Українська армія, колиби вона тільки зорганізувалась. Опріч того почервонінь Української армії, що два й пів року завзято билася проти Росії під національним прапором, мало би негативні для нас моральні наслідки. Ціла армія ніколи не визнала би спілки з Москвою хочби й тимчасової, тому загрожував ще й розвал самій армії.

Я в категоричній формі заявив, що, ставлячи своєю метою продовження збройної боротьби за всяку ціну і збереження армії до весни, уже рішився прорватись в Запілля Білих Росіян. По знищенню Білих, боротися проти Червоних.

Трутенко стояв ще на іншому становищі. Він був не проти переходу до Червоної Російської армії, але він і старшини дивізії боялися, що Червоні призначать всіх на страчення. Трутенко мав рацію, бо 3 залізна дивізія далася в знаки Росіянам, коли нею командував Ол. Удовиченко. В запілля йти Трутенко теж рахував небезпечним, бо партизантка вимагає великого досвіду й особливо тяжко її провадити зимою. Найкращий вихід на думку Трутенка був у тому, щоби перейти на терени заняті польськими військами, де всі мали бути інтернованими. Тим, хто хоче йти на партизантку пропонував він дати дозвіл. Нарешті Омелянович-Павленко сказав, що Запоріжці не підуть під команду Волоха¹⁾, а в Польщу вони теж не підуть, бо мають досить досвіду зі свого перебування в Румунії підчас переходу з Півдня до решти армії. Тому Запоріжська дивізія вирушить на Полтавщину та Катаринославщину.

Загроцький згодився йти в запілля, а за ним згодився на те і Трутенко.

Перебіг цілої наради виявив непохитне бажання всіх, за виключенням Трутенка, зберегти українську армію, як силу озброєну і організовану, ціною хочби найбільших жертв і ризику. Опріч того я особисто уважав конечним не переривати озброєної боротьби за визволення. Перерив у боротьбі, на мою думку, деморалізує маси і ослаблює їх активність, котра є так потрібна для націй глоблених. І бажання зберігти в руках зброю, не міняючи при тому національного прапора, взяло гору. Рішення було прийняте.

Старший із командуючих дивізіями Омелянович — Павленко повідомив про наше рішення І. Мазепу і прочих міністрів.

Далі нарада продовжувалась разом з міністрами. І. Мазепа запитав, чи бажане, щоби правительство (власне частина його) перебувало весь час при війську. Командуючі дивізіями висловилися проти того тому, що перебування урядового центру при армії звязувало би рухливість частин, яка мусить бути якнайбільшою в партизантці. Опріч того правительство часом впливало би негативно на швидкість прийняття рішень, в чому ми вже мали досвід. Я поставив внесок, що для політичної роботи серед населення і звязку з урядом бажано мати при дивізіях і штабі армії політичних ре-

¹⁾ Волох був уже оголошений Головнокомандуючим Червоними Українськими військами.

ферентів, призначених урядом. Пропозицію прийнято і п. Мазепа призначив референтами: Феденка, Скляра, Чубука, Гарасима, Загурського, М. Левицького і Совенка.

Після того І. Мазепа оголосив відозву Правительства. Ця відозва є твором тої частини уряду, що добилася з військом до Любара. Вона є останнім акордом політики кабінету І. Мазепа, бо з того часу кабінет фактично розпався на дві частини. Соціалісти-революціонери після невдалих спроб зорганізувати владу „трудових рад“ зникли з політичного обрію. Міністри, що належали до партії соціал.-демократів продовжували тримати звязок з армією і давати поради в політичних питаннях. І. Мазепа майже цілу зиму перебув на окупованій Росіянами Україні. Всі політичні референти, за виключенням безпартійного Совенка, теж належали до партії соц.-демократів. Наведу зміст відозви в цілості:

„Від Правительства Української Народної Республіки. В будіванню Самостійної Української Республіки в сей момент кінчається оден період — період нечуваної героїської боротьби і великих страждань Українського Народу. Доля судила, що Український Народ на шляху до самостійного життя не мав реальної підтримки серед держав світу. Територія України вважалася і вважається, як принадна здобич для кожного, хто може свої бажання піддержати оружною силою, а не як хата вільного Українського Народу і свобідних рівноправних меншостей цієї країни.“

„Російські комуністи бажають за допомогою матеріальних багатств України держати свою Совітську Республіку. Російські контр-революціонери почали відновлення російської царської імперії походом на Україну. Імперіялістичні держави Європи будуть свою політику на Сході через поневолення України. Тому не диво, що Український Народ, полишений лише на власні сили, не міг досі твердо стати на ноги в будівництві своєї держави.“

„З моменту евакуації Києва, після повалення гетманського насильства, Українська Народня Республіка була вічно під страшною загрозою захоплення ворогами. І лише завдяки надзвичайному героїзмові народу і війська держалися ми проти наших противників.“

„За час цієї боротьби в боях полягло велике число нашого воляцтва, а ще більше вірних синів України загинуло від усяких заразних хороб. Держави світу не тільки байдуже дивилися на це, що Український Народ гине без всяких санітарних засобів, а навіть заборонили привозити на Україну потрібні нашому війську лікарства.“

„Правительство Української Народної Республіки і республіканське військо, які заводили лад і порядок на території України, спіраючись на демократичні принципи, не були в силі виконати свої завдання, бо буржуазно-демократична Європа відірвала нашу територію від взаїмовідносин зі світом, в наслідок чого наш край знову кинувий в чорну, страшну анархію.“

„Через все те наше державне діло стояло многократно перед катастрофою: в січні 1919 року — в Києві, в лютім — у Винниці, в травні — у Волочиську, в червні — в Кам'янці. Все це етапи Українського Народу по дорозі на Голгофту.“

„Бичований і знеможений піднімався він в своїм завзяттю до свого самостійного життя, до нових спроб стати вільним і рівноправним громадянином світу. І напевно наше робітничо-селянське військо виконалоб свої завдання, колиб тяжкий іспит історії не знесилив матеріально і морально наших організованих сил.

„Перехід Галицької Армії на сторону Деникіна поставив нашу армію в надвичайно тяжке стратегічне положіння, бо одночасно з передачею ворогові сили військового майна, для його наступу була відкрита наша головна комунікаційна лінія.

„Це примусило державний апарат нашої Республіки і військо залишити район Кам'янця, Проскурова і Старокопистинів і перейти в місцевість, деби наша армія могла відпочити, поправитись і знову, як організована і дисциплінована сила піти в наступ проти ворога. Відступ армії в тяжких умовах розстроїв наш державний урядовий і фінансовий апарат і зруйнував постачання армії.

„В цей критичний для української державности момент, коли наша армія зосереджувалася в районі містечка Любара, купка авантюристів, прикриваючи свої плани совітськими лозунгами, задовольнилася свої хижачькі заміри тим, що зрадницьки ограбувала державну скарбницю. Цим наша армія поставлена в ще більше скрутне матеріальне становище.

„В зв'язку зі зазначеним станом річей Правительство Української Народної Республіки заявляє, що воно тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу державність. Військо одержить від вищого командування ті завдання, які воно повинно виконувати. Правительство Республіки для державного діла перебуватиме в певному місці, щоб, маючи зв'язок з народом і військом, керувати справами України і заступати її перед другими державами і народами так, як цього будуть вимагати інтереси нашої Республіки.

„Правительство не припиняє своєї діяльності і доложить всіх сил, щоби боротьба Українського Народу за визволення була доведена до успішного кінця.

„Панські порядки нового гетьмана генерала Деникіна вже підняли проти себе весь трудящий Народ України, всю українську і неукраїнську демократію. Понад Дніпром ідуть великі повстання Українського Народу проти російських чорносотенних завойовників. Окрім повстання в тилу Добровольчої армії, її силу підриває наступ червоної армії зі Східної Росії.

„Господарюванням чужинців Україна доведена до крайньої руїни і безладдя. Народ України і наше республіканське військо знає, що в большевизмі порятунку немає. Большевицький комунізм на українському ґрунті не приймається, він може посіяти нову міжгромадянську війну, нове кровопролиття, в третє знищити Україну матеріально.

„Вояки Української Армії і весь Народ України! Нехай ваша віра в нашу народню справу не захитається ні на мить.

„Тяжкий момент, який переживає наш рідний край, вимагає від вас великої самопожертви. Але ніщо в світі не дається без боротьби. Двохрідною своєю боротьбою з ворогами України ви

поважно поставили перед усім світом справу визволення нашого народу. Всесвітній соціалістичний конгрес в Люцерні 8-го серпня цього року одногосно признав Українську Самостійну-Республіку. Весь щиро-демократичний і соціалістичний світ дивується нашій впертій і невпинній боротьбі зі своїми ворогами за національну і соціальну справедливість.

„Успіхи наших ворогів не довговічні, бо на чужі гроші і чужою допомогою, а не своєю внутрішньою силою держиться армія Деникіна. Українська Народня Республіка держиться своїми власними силами і на перекір нашим лютим ворогом вона буде жити вільна і самостійна. Як раніще, так і тепер нашим кличем буде Самостійна Народна Республіка. Тільки в самостійній республіці трудовий народ України, без ріжниць національностей, здобуде собі землю, волю і громадянські та національні права.

„Нехай живе вільний Народ України і його Незалежна Народна Республіка!

„Голова Директорії і Головний Отаман С. Петлюра. Голова ради народних міністрів і міністр внутрішніх справ І. Магєпа. Міністр преси і пропаганди Т. Черкаський. Міністр праці О. Безпалко. Міністр єврейських справ П. Красний. Керуючий міністерством пошти та телеграфу Паливода. В. о. міністра народного господарства Г. Солодар. Державний Секретар Л. Шрамченко. м. Любар на Волині, 2-го грудня 1919 року“.

Автори відозви, цілком зрозуміло, мали на меті в першу чергу агітацію. Тому відозва, як історичний документ, не має великого значіння. Багато причин державної катастрофи не показано. Замість того наслідки непоказаних причин у відозві фігурують, як причини. Але відносно Української Галицької Армії і тут нема слова „зрада“.

Виступ Волоха рішучо не був причиною неповоджень Правительства. Навпаки, він був одним з наслідків діяльності безхарактерних політиків, яким усе ввижалось, що от-от якийсь командуючий фронтової частини приженеться до Камянця і перевішає своє Правительство. Причиною були цілком безпідставні страхи. Бо тільки анальфабет у політиці міг зробити таку річ. І це зробив наreshі Волох зі своїм „демократичним військом“.

Виступ Волоха є великою тактичною помилкою в політиці. Момент самоліквідації, а разом і повного фіяско, неминуче наближався до правительства, яке хиталося від шукання „соціальної справедливості“ по рецептах Маркса до Антанти, яка мала „визнати і не допустити до загибелі“ таку „надійну протибольшевицьку силу“.

Своїм передчасним виступом Волох зіпсував увесь ефект банкруцтва есервствующої політики, яка абсолютно не відповідала ні вимогам життя ні навіть хвилимовим настроям населення, бо останнє в цей період не йшло дальше в ліву поза демократичні засади управління державою і передачі конфіскованої землі у власність селянам.

Дійсні наміри „отаманського тріумвірату“ заховані у відозві. Волох, Божко і Данченко всеж були патріотами і самі мали гарні наміри, але не мали для того належного розуму, щоби їх перевести в життя.

Не обійшлося і без демарсії. Бо порівнювать порядки, що заводив на Україні Денікін, з порядками, які були за гетьмана в більше ніж смілістю.

„Військо одержить від вищого командування ті завдання, які воно повинно далі виконувати“ цілком відповідає „новому завданню, що покладається на армію“ з наказу Петлюри ч. 101.

Годиться звернути увагу на такий факт: відозва датована 2. грудня в м. Любарі і в тойже час згадується виступ Волоха, який відбувся теж 2. грудня. Після виступу Волоха ні Петлюра, ні уряд більше в Любар не вертали. Відозва писана безперечно не в Любарі. Лишається незрозумілим, для чого автори поставили дату 2. грудня і в тойже час говорили про Любарські події з 2-3 грудня, як про відбувшійся факт.

Відчитаннем відозви нарада скінчилася. І. Мазепа умовився з командуючими дівізіями побачитися в м. Липовці дня 15. грудня 1919 року.

7/XII 1919 року розпочала армія свою мандрівку без окремого політичного центру.

Розділ II.

Виконання Українською Галицькою Армією параграфу 6-го договору з Денкіном. Договір про влику українських армій. Жах Білих Росіян і його безпосередні наслідки. В „неутральній службі“. Союз без політики.

Старший з командуючих дівізіями М. Омелянович-Павленко обіймив командування над тою частиною українського війська, що рішило продовжувати боротьбу з окупантами. Наказ Петлюри ч. 101, який призначав його як командуючого армією, Омелянович-Павленко довгий час ігнорував. Перший наказ військам по виході з району Любара мав такий початок: „Наказ по збірній групі (Київська, Волинська, Запоріжська, 3 дівізії)“ і мав підпис: „Комгруп Збірної Отаман Омелянович-Павленко¹⁾“. Тільки потім Омелянович-Павленко почав підписуватися зразу, як командуючий військом, а далі, яко Командуючий Армією.

До 12/ХІІ армія осягнула район с. Юзефівка, м. Самгородок, с. Нова Гребля, с. Лосіївка. Ціла армія пройшла смугою, де були розташовані майже виключно частини Української Галицької Армії. Перейшовши на сторону Росіян, Галичане найретельніше виконували параграф 6. договору проте, що „Галицька Армія не буде воювати з армією От. Петлюри.“

В наказі київській дівізії ч. 518 з 10/ХІІ м. Пиків говориться: „Ще раз звертаю увагу на необхідність коректних відносин до Галичан; обеззброєння їх може мати місце лише у випадках явно ворожих відносин до нас, або по моему (комдіва) наказу“. А в наказі армії ч. 2 з 13/ХІІ 1919 р. зазначено: „Галицькі частини ніяких ворожих кроків (підчас проходю через район їх розташування, Ю. Т.) проти нас не робили“.

Фактично Українська Галицька Армія не тільки не робила ворожих кроків, а навіть допомагала нам чим могла. Так у м. Пикові, де стояла Галицька артилерія, Київська дівізія замінила свої старі гармати на нові. Окрім того взято здесяток гарматних коней, за котрі видано розписку, що „коні взяті позичково в Української Галицької Армії і будуть повернуті їй при першій зустрічі“.

Штаб Галицької артилерії і штаб Київської дівізії в час постою в м. Пикові обідали і вечеряли вкупі. Галицькі стрільці помагали всім нашим козакам. В с. Корделівці була розташована інтендантура Галицького корпусу, здається І-го. Відношення були такі,

¹⁾ Наказ ч. 1. 8/ХІІ 1919 р. с. Смла.

інакше то не було ніякого договору з Денікіном. До шпиталю гал. корпусу передано хорих старшин та козаків Київської дивізії. Оттак виглядала на практиці „чорна зрада Галичан“, про котру в свій час стільки галасували в Камянці та Проскуріві. Так виглядала „прірва“ поміж синами одного народу, про котру й досі не забувають кабінетні вчені Галичини, що ніколи не відчули тої єдності, яка лучила і лучить синів одного народу, які спільно пролили свою кров за велику ідею.

Ні Андрусів ні Рига, ні Зятківці ні Варшава не в силі розірвати спільноти нації. Психологія нації не рахується з договорами, які підписується без згоди самої нації, а часом і без відома. Сили, що творять спільноту нації не залежать від вчинків не тільки окремих людей, а навіть і цілих поколінь, котрі часом звертають на манівці. Жива нація все прагнучиме об'єднання всіх своїх членів у оден спільний організм. В боротьбі за самостійність проти своєї нації стануть виключно ренеґати, а таких в Українській Галицькій Армії не було. Тому „галицькі частини ніяких ворожих кроків проти нас не робили“.

Уже 15/XII 1919 р. в м. Липовці починаються напів офіційні переговори представників обох українських армій про об'єднання під одним командуванням. Бажання боротися спільно за спільний національний ідеал було занадто велике. А 24/XII 1919 року в м. Винниці вже був підписаний формальний договір поміж обома арміями про злуку. З боку Придніпрянців цей договір підписали: полковник Никонів, полк. Вишнівський, четар Веремівко і чет. Макаренко. З боку Галичан: отаман Лисняк та чет. Паліїв. — Військо без великого труда усувало зі свого шляху те сміття, що мало ділити нас на два табори. Хибна і шкідлива політика двох урядів: придніпрянського і галицького всеж виявилася безсилою для того, щоби порізнити військо. Обставини бойового життя часом вимагають рішень, які на думку зонішнього глядача є зрадою, але ці обставини часом творять чудо.

Само собою, що всі дрібні відділи і представників окупаційної влади, які попали нам до рук, наші відділи нищили в цій смузї маршу армії. В своїй боротьбі проти Росії ми не можемо кермуватися законами війни, бо наш ворог не визнає нас воюючою стороною; наших полонених розстрілюють Росіяне за „ізмєну отечеству“. Росіяне вважали, що українська армія більше не існує. Українців в Галичини вони звали „австрійцями“ і гадали, що галичане добровільно, яко звичайні кондотієри, будуть собі воювати і воювати, одержуючи банкноти видання „Вооружонних сіл Юга Росії“. Наш прорив поміж Козятином і Калинівкою та вихід в район Липівця був цілком несподіваним. Здивовання Росіян, що мостилися міцно засісти в повітах та губерніях на посадах ріжних губернаторів, ісправників, приставів то що, можна порівнати хіба з тим, колиби в наші часи, як уже мало хто вірить в чудо, з'явивбися з під землі мертвець і почав порядкувати в хаті. Та ще й як порядкувати?! На своєму шляху українська армія буквально зм'їтала все, що нагадувало російське панування. Мертвець воскрес, і на „живих людей“ напав жах, котрий неминуче гнав їх до якоїсь прірви, де вони мусіли знайти собі смерть.

Випроважаючи військові ешалопи на фронт 9/XII „Подольський губернатор“, що перебував у той час у Винниці, говорив: „с українцями на канець пакончено. Сейчас у нас одін враг — большевікі, а с ним то ми справимся. Богатий край рацветьют под управлінням русского правительства“... А вже 11/XII, забравши свої манатки, втік до Одеси, щоби більше не вернутися. На допит цікавих, „господін губернатор“ мотивував свій від'їзд так: „Разве можно работать в таких условиях, когда в любой момент могут прийти к тебе в дом и зарезать в кровати, как поросёнка“... Принаближенно до м. Липівця все, що було і нагадувало російську владу частиною згинуло, а частиною повіялося на південь, розносячи пошесть жаху.

Маючи на меті партизанську форму боротьби, ми не організували органів своєї державної влади в занятих армією районах. Населення на пропозиції політичних референтів організувало свою громадську самоохорону. Розуміється, що ця „самоохорона“ не залишалася німим свідком боротьби. Багато Росіян бажало краще потрапити в руки нашого війська ніж „самоохорони“.

Жах серед Росіян потрохи набірав масового характеру. Для побільшення його я після з м. Липівця по лініях до Одеси і Катеринослава телеграму такого змісту: 16—XII—19. Всім представникам Денікінської влади, всім командірам військових частин. З наказу Головного Отамана військ Української Народної Республіки я з частиною республіканських військ, прорвавши фронт, вийшов у тил Денікінської армії для об'єднання повстанців з метою остаточної ліквідації всіх адміністративних і військових установ, наложених Денікіном на Україні. Військовим частинам Добровольчої армії в двохдобовий термін наказую або відїхати на Дон, або перейти на бік республіканської влади України. Представникам Денікінської влади наказую залишити Україну. Невиконавшим наказу смерть. Командуючий Київською групою військ Отаман Тютюник Юрко“. По досвіду я знав, наскільки нервово реагує запілля на всяку несподіванку. Боячися за своє життя, представники „Єдиної неділімої“ Росії поспішали вибратися з таких місцевостей, куди ніколи не заходила українська армія і навіть не думала заходити.

За кілька днів ціле Праводережжа фактично лишилося без влади. Телеграма з Липівця мала вплив на хід подій. Але головне страхіття для Росіян уявляв напрямок нашого руху. Вже 20—21/XII кіннота різних дівізій вийшла на лінію Ставище, Жашків, Охматів. По цьому напрямку Росіяне відходили з району Києва.

Авторитет армії, що пішла на такий, з погляду теорії, божевільний крок, ріс і ріс. В договорі 24/XII 1919 року Галичане визнали Головнокомандуючим обома арміями командуючого Наддніпрянською Армією. Тодіж представники Денікіна розшукують український уряд, щоби розпочати переговори про перемир'я. Не знайшовши уряду Української держави, ці представники підписують договір з От. Шепелем, що до того часу сидів десь в лісах холо Хмельника. Московський Совнарком теж вислав делегацію з комісарем Карасином по чолі для переговорів з українським урядом. Цікавий історичний факт: уряд, котрий фактично

складався з кількох осіб й не мав ні одного кусника території, розшукують вороги для переговорів. Український уряд мав силу в кількох тисячах фанатично відданих національній ідеї вояків, та з багатьох десятках тисяч повстанців, що, не маючи ні виробленого пляну, ні наказу, били і Білих і Червоних Росіяні. Денікін, який мав допомогу могутньої Антанти, котився у прірву під ударами сили, якою не кермував ніякий центр, а мала оден однісінький центр — любов до своєї Батьківщини. Червоні Росіяне, посуваючись на Україну за своїми соціяльними ворогами, не знали на який би його гачок піймати свого національного ворога Українців.

Починаючи з Таращанщини, Звенигородщини, Уманьщини і далі в глиб України працювали великі повстанчі організації. Післязді від них стали приходити до армії за наказами. Відповідь загалом зводилася до короткої директиви: „Відбірайте майно і зброю від ворога, що вже тікає з України. Ховайте зброю, бо зброя добра: її одержав Денікін від Антанти. Зброя буде потрібна для дальшої боротьби проти Росії“... І повстанці працювали. Відворот Добровольчої Армії, що розпочався в звязку з проривом нашої армії на Київщину, пабірав катастрофального характеру.

Для характеристики настроїв, що запанували серед Білих Росіяні, передаю уривок балачки члена російської комісії по „учоту военной добычи“ відомого ученого Косінського з пан-отцем села С. недалеко Уманя. Переляканий бюрократ чуть не попав в руки нашої кінноті під Жашковом. Тікаючи, він одного дня зробив щось більше семидесяти верстов і забіг аж до села С. А найголовніше, що за ним ніхто не гнався! Косінський говорив пан-отцеві:

„Скажіть на милість Божу, чого вони хотять оці Українці? Вониж програли справу; ми їх перемогли. Так ніж! без бази, без уряду і мабуть без всякої ідеї вони йдуть і ріжуть нас на своєму шляху... Яка упертість! Самі гинуть, але нас теж гублять. Вони ж фактично помагають Червоним, які Українцям теж не друзі... Одним бажанням помсти можу пояснити їх вчинки. Хто вони такі: Тютюник, Павленко та інші? Інтелігенти, люди, звірі?... Краще булоб у свій час миритися з ними“.

Пан-отець запитав Косінського, чогоб і справді не помиритись їм з Українцями.

„Знайдіть їх... Сьогодні під Жашковом, а завтра може під Полтавою або Кременчугом будуть ці пани. Вони ходять як гураган!“

Як на правду, то ми ходили дуже помало і часами по кілька днів стояли, відпочиваючи, на одному місці. Але за нас працювали повстанці і жах. Навіть таким поважним чоловіком, як пан Косінський, заволодів жах і гонив його на південь до моря. Ці люди воювали проти большевиків за свої клясові інтереси, і зустрівшись в нас свого непримиримого національного ворога, ніяк не могли зрозуміти нашої психології.

Білі Росіяне так швидко відійшли на південь, що поміж ними і червоними лишилася широченна смуга порожнього місця без якої будь влади. Білі лаштували собі фронт на лінії Бірзуля, Ольвіополь (Голта), Знаменка, а Червоні стояли на лінії Хвастів,

Козятин і не посувались дальше на Україну чекаючи, що воно виникне в цій нейтральній смузі. На території коло 200 верстов у шир і до 350 в довжину існували виключно органи громадської самоохорони. Гроші в цій смузі ходили виключно українські та золоті. Верховною владою визнавався український уряд, але ніхто не знав, де він є. Як швидко йшла організація Червоної Російської влади на Україні видно, наприклад, з факту, що в м. Гайсині і повіті вже 15/ХІІ 1919 р. не було денікінської влади, а „Ревком“ почав функціонувати тільки 7/ІІ 1920 року.

Угикаючи на південь, Білі Росіяне зганяли злість на найслабших. То були Жиди. Містечка: Ставище, Володарка, Тетіїв, Пятигори, Тараща, Виноград, Монастирище, Цибулів, Соколівка і багато інших пережили масові погроми. М. Соколівка на наших очах згоріло до тла, підпалене офіцерським загоном Росіян. В м. Жашкові Добровольці тільки розпочали погром, як їх заскочила кіннота київської дивізії та винищила. Більшого морального розкладу годі собі уявити від того, який був серед Добровольчої армії в час її відвороту. А ця ж армія на добру половину складалася з російської інтелігенції!

До 31/І 1920 р. українська армія пересунулась в район м. Уманя. Користуючись відносним спокоєм армія відпочиває в цьому районі майже два тижні. Сприяючі умови використано для ширшої політичної роботи. Ще в районі м. Липовця на нарадах командуючих дивізіями я вносив пропозицію про необхідність зорганізувати друк листівок для широкої інформації серед населення. Окрім того можна було приступити до видання, хочби й нерегулярно, своєї армійської газети. Редакційна калегія мала би складатись з політичних референтів. Командуючі дивізіями признавали рацію використання друкарського вартата в боротьбі проти ворогів, але справа дальше балачок не посунулася. Мені здається, що мої колеги просто „не хотіли впутуватись у політику“. В районі м. Уманя рішив я приступити до виконання своїх замірів на власну відповідальність.

Ще в м. Любара при Київській дивізії перебувала редакція газети „Україна“. З відповідними грошовими засобами редакція вислано до м. Уманя. Всього успіли випустити п'ять чисел газети, загальною кількістю коло 20 тисяч примірників. Там же в Умані видруковано листівки: „До інтелігенції України“, „Селяне“ і „Офіцерамъ, козакамъ и садатамъ Добровольческой армії“ (Див. додатки ч. ч. 1, 2 і 3).

Потребу таких листівок відчувалося досить пекучо. Всі частини армії розповсюжували листівки поміж населенням і ворогами. Зміст листівок складався так, що би вибити ґрунт з під ворожого агітації, котру провадили Білі і Червоні Росіяни. Всього в Умані видруковано листівок коло 200 тисяч примірників. Їх передавали з рук до рук, вони діставалися в повстанчі організації, котрі передруковували їх по всій Україні. Ціле населення України знало, що українська армія живе і бореться. Воно готовилося до нової боротьби з Червоними Росіянами. В той час було вже ясно, що Білі Росіяне доживають свої останні дні на Україні.

Не зважаючи на те, що Дінікін був нашим ворогом, було стидно за Європу, котра віддала Білим авантюристам кольосальні матеріальні засоби для того, щоби вони залишили їх частиною нам, а частиною Червоним Росіяном, котрі сунули з півночі.

Для Білих Росіян наша армія зробилась страшнішою, ніж для щура кіт. Ті самі одеські газети, що місяць тому говорили запамороченому „істинно русскому человеку“, що з українською армією покінчено, що вона вже не існує, тепер писали про нас надзвичайні річі. В нашій Армії і її керівниках вони находили такі властивости, про які ми самі ніколи й не довідалися. На нас була тепер вся надія чорно-білої галичі, що зібралася під прапорами Російської Добровольчої Армії! Після всіх похоронів, ліквідацій і „не существует“ бідний громадянин „Озброєних сил Півдня Росії“ читав: „Поміж нами і большевиками стала ніким ще не переможена, гарно вишколена і дисциплінована українська регулярна армія під командуванням генерального штабу генерал-лейтенанта Омеляновича-Павленка. Праворуч від цієї армії оперує українська повстанча армія під командуванням „ліхого“) кавалеріста“ і знаменитого організатора „всаяческіх возстаній“ полковника Тютюника! Омелянович-Павленко ніколи не був „генерального штабу“, а я тільки в час визвольної війни вивчався їздити кінно, а рангу мав четаря.

За цєю, так грізною, армією Росіяне, як за нерушимою стіною, думали зробити реорганізацію недобитків своєї офіцерської армії і в „тесном союзе с Українцами“ знову рушити на Москву.

Не відомо на підставі яких даних рахували нові „українофіли“, що ми так ні з цього ні з отого візьмем тай ідею у „тесном союзе“ з Росіянами. Розсрілюючи наших полонених за „ізмєну отечеству“, все ж таки в своїй масі Росіяне ніяк не уявляли собі, що ми є непримиримими ворогами Росії. Повна протилежність інтересів української нації і нації російської була поза межами розуму політиків „Озброєних сил“.

Вже у перших днях січня 1920 року ми фактично припинили боротьбу проти Білих Росіян. Вже тоді на нашу думку, вони були трупом, в якому штучно підтримувала життя Антанта. З трупами ні воювати ні тим більше йти в „тісному союзі“ українська армія не бажала. В цей момент для нас було важно, щоби як найдовше протяглася боротьба поміж нашими ворогами, Білими та Червоними Росіянами. Щоби не перешкаджати їх боротьбі ми вже тоді міркували, кудиб його звернути зі шляху так, щоби не стояти поміж Білими і Червоними.

По дорученню Головного командування Озброєними силами Півдня Росії начальник Ольвіопольського району полк. Попов у половині січня 1920 р. вислав до нас делегацію з писаною пропозицією припинити боротьбу і утворити військовий союз для боротьби з Червоними. Пропонується утворити „союз без політики, бо політика вимагає часу, а ворог на носу“. До офіційної пропозиції полк. Попов додав приватного листа від себе. В цьому листі він нарікав на політиків „Озброєних сил“, що не змогли помиритися

1) зн. — жвавий, моторний.

з Українцями при зустрічі у серпні 1919 року. Він признається: „у нас є те, чого бракує Вам — зброя, але Ви маєте те, чого нема у нас — довіря населення“¹⁾). Над офіцерською армією ген. Денікіна в повній мірі сповнилася приказка: є каяття, та нема вороття.

Делегати розшукали частини нашої армії багато пізніше; тоді ми вже розпочали боротьбу проти Червоних, одночасно звернувши зі шляху, де мали стрінутися дві російські сили: Білі та Червоні. 26/І 1920 року делегація догнала київську дивізію в м. Вільшані на Звенигородщині.

Делегація втратила надію, що їй швидко поведеться розшукати штаб української армії, і просила, щоби я дав відповідь персонально. Моя відповідь не була довгою. Я відповів:

„У мене нема уповноважень говорити від цілої армії, тому висловлюю свою власну думку. Ми вже припинили боротьбу проти Добровольчої армії, бо вона тепер не уявляє серйозної сили. Дні вашої, ще місяць тому великої, армії пораховані. Я не знаю чи ви застанете її ще в Одесі, коли повернете. Колиби справді розпочалися переговори про який небудь союз наш з вами, то напевно українське командування почне їх з політики, котрої не хоче зачіпати ваше командування. Не може бути мови про союз до часу, поки Командування озброєними силами Півдня Росії не признає суверенних прав Української Держави. Тільки в такому випадку міг би бути утворений спільний фронт проти Червоних. Розуміється, що підчас операцій на території Української Держави, Добровольча армія підлягалаби українському командуванню. Трудно сподіватися, щоби ген. Омелянович-Павленко дав іншу відповідь, бо наші думки не розходяться“.

Делегація все ж просила передати пропозиції до штабу армії. Один з делегатів зараз же з Вільшани повернув до Одеси, а другий, що походив з Харківщини, упросився до української армії і був призначений в 4 кінний полк. Він загинув пізніше в бою з Росіянами під м. Смілою.

Потім всі командуючі дивізій погодилися з мовою відповідю делегації Денікінців. Той делегат, що повернув до Одеси, таки не застав своїх, вони вже втікли в різні сторони. Через Румунію він перебрався до Польщі.

Наші зносини з Білими Росіянами покінчилися. Маємо класичний приклад російського нахабства і ненависти до націй, що провадять визвольну боротьбу. Вчорашній пан хоче бути паном і сьогодні. Свогого існування він не уявляє інше, як тільки в ролі експлуататора націй пригноблених. Для Росіян ще довго буде не зрозуміла психологія інших націй, що колись входили в склад буйшої імперії. Вони все шукали і будуть шукати „тісного союзу без політики“. В серпні 1919 року в час, коли Денікін от-от сподівався віхати в Москву, Росіяне на ст. Цвіткове говорили нашій делегації, що вони „не врагі Петлюри і готови драться разом протів большевіков, но обя з я т е л ь н о п о д к о м а н д о в а н і є м

¹⁾ Це листування передано Ом. Павленкові, тому автор не мав можливости подати його в цілости.

Южної армії". Через півроку погромлена, майже знищена Добровольча армія звертається з пропозицією „союзу без політики, бо політика вимагає часу"... Для політиків „Озброєних сил“ досвід не існує.

Українська армія теж хотіла мати союзників, але союзників проти Росії. Таких союзників годі знайти в таборі Росіян.

До цього часу у частини української інтелігенції є думка, що краще було дійти до якоїсь згоди з Білими Росіянами для спільної боротьби проти Червоних. Ці інтелігенти ще й досі переконують усіх, що Денікін помилку зробив, не прийшовши до згоди з нами. Тому, хто сам помиляється, все здається, що помиляється його противник.

Маса української армії ніколи не поділяла і не могла поділяти думок деяких наших військових фахівців, що в той час ще не засвоїли собі дійсних інтересів української нації та переконували всіх, що перемога нашої національної ідеї можлива тільки в союзі з нашими національними ворогами. Для національної армії не могло бути ділеми: „або з більшовиками проти Антанти, або з Антантою проти більшовиків“¹⁾. Українська нація мусіла і мусить іти хочби й з ким, аби йти проти своїх національних ворогів і їх союзників. Так розуміла своє завдання армія.

В той час, як наші найбільше відповідальні діplomати, со спокійною совестю підписували етот документ, в котром билі ізложені сокровенні мислі по основному вопросу о путях возможного воссоздания в той момент государственного порядка на развалинах і хаосе, в котром уже пребивала тогда почти вся територія рухнувшого російського государства“²⁾ і переконували Антанту в конечности нашого союзу з Росіянами, а армія бажала мати союзників проти Росіян і, не находячи їх зовні, находили собі такого союзника в „развалинах і хаосе“, від котрих ще й досі не „рухнуло російське государство“. Нам був і в потрібним хаос в таборі наших національних ворогів, бо тільки при такому хаосі зможе витворити український національний геній свою Національну Державу.

1) М. Капустянський: Похід Українських армій на Київ-Одесу в 1919 р. ч. ч. I і II, стор. 20. — 2) Арнольд Марголін: Украина і політика Антанти стор. 114.

Розділ III.

Доля „отаманського тріумвірату“. Політика Волоха і „Коростенська інструкція“. Ревком Правобережжя і його політика. Червоні Росіяне і наші боротьбісти. Кінець Волохівщини.

Тріумвірат: Волох, Божко і Данченко, як і всі тріумвірати не був довговічним. Всі три отамани були занадто великими честолюбцями і бажали влади, що не врівноважувалося холодним розумом, без якого політик не політик. Одного патріотизму і персональної хоробрости, яких вони всі мали досить, було замало для того, щоби опанувать політичною ситуацією, яка особливо була складною. Не мали вони ні належної освіти, ні досвіду ні природних властивостей, щоби стати на чолі політичного життя України. Ні один з отаманів не перевищував своїх товаришів на стільки, щоби стати паном над рештою. До того часу, поки Петлюра не виїхав до Польщі, отамани йшли гуртом проти його, але як тільки той вислизнув із під невдало зробленого замаху на переворот, почалась поміж отаманами боротьба за першенство. Кожному хотілося бути українським „Червоним Главковерхом“. Червоної української армії ще не було, а „Главковерхів“ уже було досить.

Волох мав найбільшу фактичну силу. Була то бригада Червоних Гайдамаків, які чи по волі чи теж уже мимоволі мусіли підтримувати свого шефа. Волох визнав Волинську Революційну Раду тимчасово Всеукраїнською Революційною Радою. Зате в свою чергу, нова верховна влада „призначила“ Волоха Головнокомандуючим Українськими Червоними військами. На симпатії верховної влади до Волоха мала немалий вплив і скарбниця, що була забрана у Любарі. Цю скарбницю взяв під свою охорону Волох. Божко був призначений начальником штабу Волоха, а Данченко помічником „Главковерха“.

Найбільше енергійний зі всіх отаманів Божко не міг погодитися з таким поділом ролей. Розуміється, що при першому слушному випадкові Божко спробувавби повернути долю в свій бік. Тому Божко був „випадково“ забитий червоним козаком. Похоронили бувшого тріумвіратора з належною помпою в с. Красносілці, що на шляху поміж Любаром і Чудневом. Після такого „випадку“ Данченко нічим не виявляв себе, аж поки не зник від Волоха.

Після невдалих Любарських вправ, Волох боявся, що його дожене Київська дивізія, перед котрою він утік до Чуднева. Тому

він перейшов за лінію фронту Червоної Російської армії й отаборився в районі м. Троянова. З відділяж розпочав він і перші кроки своєї зовнішньої політики.

М. Житомир було в руках Червоних Росіян. В цьому ж місті знаходився Центральний Комітет Української Комуністичної партії; ця партія звичайно звалася боротьбістами. В першу чергу Волох і Революційна Рада вислали делегацію для розшуку центрального комітету. При допомозі останніх Волох думав розпочати переговори з Московським Совнаркомом. Післанці зайшли в місцевий комітет Російської Комуністичної партії для того, щоби запитати, де знайти боротьбістів. Розуміється, що Росіяне вжили всіх заходів, щоби Волохівці не побачилися з боротьбістами. Вони здивовано відповіли, що в м. Житомирі ніколи не було і нема ніякого комітету української партії¹⁾.

Тоді Волох вислав свою делегацію без боротьбістів. Делегація поїхала до Коростеня, де перебував штаб XII. російської армії. Делегація мала від Волоха інструкцію вимагати від Росіян визнання незалежності Української Соціалістичної Радянської Республіки, обовязкового утворення Української Червоної армії з окремим командуванням, недоторканости осіб української національности, що раніше провадили боротьбу проти Червоних Росіян, а тепер визнають Українську Радянську владу. За все це обіцяв Волох мілітарний союз для боротьби проти світової буржуазії.

В м. Коростені делегація говорила з Порайком (ренеґат з Галичини), Вона ще просила дозволу поговорити по простому дровові з Троцьким (Москва), але їй відмовлено в проханні. Росіяне не згодились на точки Волохівської інструкції. Замість того вони запропонували свою „інструкцію“. Вони пращали і милували Волоха і всіх, що визнавали Радянську владу і на ка з у в а л и : 1. В термін 24 годин скласти зброю; 2. Без зброї пройти через м. Житомир, де частини будуть урочисто зустрінуті і посажені в транспорти на залізниці; 3. Всі частини для реорганізації будуть перевезені в район Мозир-Гомиль. Колиж на протязі 24 годин „інструкція“ не буде виконана, то „Советська власть“ примусово розброїть і всіх непослушних буде судити Революційний Трибунал.

„Коростенська інструкція“ зовсім вивела з рівноваги Волоха, А то якже? Росіяне не надавали ніякої вартости ні Волохові, ні Революційний Раді, а навпаки наказували скласти зброю. Правда, вони „прощали і милували,“ але то була тільки обіцянка. Волох усю свою політику будував на тому, що ніколи не виконував своїх обіцянок, коли те не було для його корисним. Такої моралі він навчився від Росіян і тому не був певним, що, обезброївши, його в Че-ка помилують.

Така вже щербата доля наших „Гловковерхів“. Одні ніяк не діждалися від Антанти визнання своєї вартости як борців

¹⁾ Фактично Центр. Комітет боротьбістів містився в одному будинку з російським комітетом, зараз же за стіною.

проти большевизму, а від других Росіяне не хотіли прийняти допомоги в боротьбі з буржуазією!

На той час поспіли до Волоха з Житомира боротьбісти: Шумський, Немоловський і Савицький. Вони прочули, що є українське червоне військо і навіть Головнокомандуючий ним і зараз же поїхали розшукувати його. Боротьбісти теж казилися, але вже не від „коростенської інструкції“, бо вони не перший раз одержували подібні інструкції від своїх російських приятелів, їх лютувала неактовність Волоха та Революційної Ради. Люди, що перебували в той час у штабі Волоха, так передавали балачки боротьбістів:

— Ну який же дідько провадить переговори, забравшись до ворога на ніч?! Чому не сиділи в нейтральній смузі? — запитували боротьбісти недотепних політиків. Само собою, що ні Волох ні його товариші не признавалися, що вони втікли до Червоних Росіян від української армії.

Боротьбісти свої атаки звернули проти Революційної Ради і при допомозі Волоха деградували її знов на Волинську Революційну Раду.

З благословення Полозова був утворений Революційний комітет Правобережжя в складі трох осіб: Немоловського, Войцехівського та Савицького. Цей Ревком затвердив Волоха на посаді Головнокомандуючого. Одночасно існував Ревком Лівобережжя, куди входили теж самі боротьбісти. Ці Ревкоми вели цілком самостійну політику. Лідери партії боротьбістів: Полозов, Шумський та Елланський не входили в склад Ревкомів, боячись зіпсувати свою червону кар'єру, яку вони таки надіялися вислужити в Москві. Колиби Ревкомам повелось зорганізувати поважну силу, то лідери боротьбістів мали оголосити себе Соціалістичним Правительством України. Червоні Росіяне знали про наміри боротьбістів, але не зачінали їх, розуміючи, що даліше балачок справа не піде. Росіяне використовували, де було треба, марку боротьбістів, як Українців, а в той же час не давали їм зорганізувати свої сили.

Волох і новоутворений Ревком рішили виправити зроблену помилку і не чекаючи обеззброєння Росіянами, вирушили шукати „нейтральної слуги“. Перед вирухом Волох виголосив декларацію перед своїм червоним військом. Він так окреслював найближчу мету: „Пролетимо всю Україну, обєднаємо всі активні українські сили і розпочнемо будівництво своєї Самостійної Соціалістичної Радянської республіки!“

Але доля вже глузувала з Волоха. На перших же кроках широко закрисленої Волохом політики доля повернулася до його задом. Зовнішня політика скінчилася знаменитою „коростенською інструкцією“, а у внутрішній політиці він сам собі начинив на шию Ревком, котрий намагався перетворити „свідомих волохівців“ у „свідомих боротьбістів“. Правда, „Гайдамакам“ тяжко було прищипити ідеї всесвітньої соціалістичної революції, коли вони мали не закінчену українську-національну революцію.

Червоні Росіяне не гналися за Волохом і боротьбістами. Вони не хотіли нищити Волоха негайно. Навпаки, рух Волоха

в повстанчі райони був корисним для Росіян з багатьох причин. Вони надіялися, що Волохові поведеться зруйнувати повстанчі рух своїми націоналістично-соціалістичними лозунгами. Боротьбісти та Волох мали бути тим червоним містком, по котрому національні українські елементи мали перебіратися до інтернаціонального (власне російського) табору. Здібностей боротьбістів Росіяне не перебільшували.

Волох пішов слідами нашої армії. По сліду армії легше було йти, бо на шляху не було ніякої перешкоди. Окрім того Волох і боротьбісти надіялися своєю агітацією переманити на свій бік хоч деякі частини армії. Вони висилали силу агітаторів, але більшість післаних звичайно з'являлась в штабах дивізій і просили прийняти їх до складу частин. Своїми оповіданнями про пригоди Волоха робили вони найкращу агітацію проти Радянської влади і Волоха. Останній в цей час був не від того, щоби й силою примусити визнати Радянську владу, але він не мав тої сили.

Слід армії не легко було знайти. Селяне, бачучи у Волоха червоний прапор, відмовлялися показувати йому, куди ішла наша армія. Перебуваючі в той час у Волоха передають такі відповіді селян на запитання:

— Бог його зна... йшли якісь... військо йшло. Але чи воно комуністи, чи оникінці¹⁾, чи петлюрівці, чи ваші такі бомбисти²⁾ — не знаємо, далєбі' не знаємо. А пішли вони й туди й туди; — і селянин показував рукою в ріжні боки. Коло м. Липівця Волох таки збився зі сліду і пішов просто на південь. Через м. Теплик пройшов Волох на Уманьщину, де чуть не попався вкупі зі своїм червоним військом якимсь недобиткам Добровольчої армії. Нарешті він зупинився на південний захід від Уманя.

В м. Умані, як залога був розташований 6 загін Запорізької дивізії. Волох розраховував на свою популярність серед Запорожців і тому знову розпочав свої заходи, щоби добитись приєднання до себе хочби якої частини армії. 10/І. 1920 р. до Уманя прибула делегація з членом Ревкому С. Савицьким на чолі. Командір 6 загону не повідомив своєчасно мене³⁾ про приїзд делегації. Він улаштував добру вечерю для делегатів і всі розійшлися з умовою зібратись 11/І для переговорів. А о 4 годині ранком 11/І до м. Уманя увійшов Волох і майже без стрілу обезброїв і забрав до полону залогу. Козаків просто влучили до червоних частин, а старшин для форми судив Революційний Трибунал. Суд трибуналу позбавив усіх старшин ранги (в червоній армії і так ранги не було) і теж вплив у частини.

10/І і я одержав записку від Савицького⁴⁾ такого змісту:

„Товариш Юрко! Революційний Комітет Правобережжя стоїть на платформі Самостійної Соціалістичної Радянської Української Республіки зі своєю національною червоною армією, своїми фі-

1) Оникінці — Денікінці..

2) Бомбисти — боротьбісти.

3) В той час п. Литвиненко безпосередньо підлягав мені.

4) Сергій Савицький персонально мені знайомий по попередній революційній роботі. Ми з ним були на „ти“. Був то великий патріот, але рахував, що національне визволення України залежить від успіху світової революції

нансами і т. д. Зі Савітською Росією можливий тільки союз для боротьби з ворогами обох республік. Армію ми творимо явочним порядком. Росіяне будуть примушені рахуватися з фактом існування Української Червоної Армії і припинять свою дотеперішню політику по відношенню до України. Але для того треба домовитися на чому небудь нам з вами. Подумай т. Юрко і дай відповідь. Твій Савицький. 10/І 1920 р.“

Я дав Сивицькому відповідь, в котрій пропонував йому звернутися офіційно до армії з пропозицією про порозуміння. Наскок Волоха на Умань зробив неможливим зносини поміж нами і нашими „радїстами“.

Тимчасом до Уманя з півночі наближалися Червоні російські війська. Не знаючи про обезброєння Запоріжців Волохом, в 11 год. 30 хв. 11/І я післав полковникові Литвиненкові наказ для передачі командуванню Червоних Російських військ такої пропозиції: „Довести до відома командира бойового участка Христинівського району (большевицького) мою пропозицію такого змісту: Зважаючи на те, що Урядом Російської Федеративної Савітської Республіки і Урядом Української Народної Республіки провадяться переговори про полагодження взаїмовідношень поміж обома Республіками мирним шляхом, до одержання директив від Головної Команди українських військ, я командуєчий Київською Групою військ, пропоную командуванню Червоної армії припинити рух підляглих їм військових частин в районах, захоплених українськими військами, а саме: на південь від залізниці Христинівка-Цвіткове, Христинівка-Вапнярка. Неприйняття командуванням Червоної армії вище зазначеної пропозиції буде вважатись мною як відновлення збройної боротьби поміж Республіками зо всіма впливаючими від того наслідками. Командуючий Київською групою військ У. Н. Р. Отаман Тютюник. Т. в. о. Начальника штабу Блощаневич.“

Ця пропозиція не дійшла до Червоних Росіян, бо післанець що віз її, не доїхав до Уманя, як уже стрінув утікачів від Волоха. Цю пропозицію я вислав згідно з вказівками штабу армії. Неможна думати, що пропозиція могла вплинути на хід подій. Посилалась вона виключно для заспокоєння тих елементів серед нашої армії, що надіялися до чогось домовитися з Червоними Росіянами.

12/І 1920 р. до Уманя прибули частини 44 російської дивізії. Зараз же поміж Росіянами і боротьбістами почались „недорозумєнія“. Червоні Росіяни зовсім ігнорували червоних боротьбістів. Потрохи готовились до ліквідації „нерегулярних банд“, як вони поміж собою звали волохівське Червоне військо. Вже 14/І голова Ревкому Правобережжя Немоловський скаржитьсь на невдячних Росіян і містить у „Вістях Ревкому Уманьщини“ ч. 3. листа до редакції такого змісту: „Т. Редакторе! В ч. І Вашого бюлетєня поміщена замітка „На кануне вступлення красних частей в Умань“, зрадагована вона таким чином, що нібито м. Умань заняли нерегулярні війська, а від Христинівки надходять регулярні (красная армія).“

„Прохаю помістити в найблизшому числі „Ізвестій“ спростовання цього і повідомлення, що Умань занята регулярними українськими червоними військами, а не партизанами.“

„Цими військами керує урядова українська комуністична партія (боротьбистів).

„За політ. правління Укр. Червоних військ І. Немоловський“.

„Товариш“ редактор помістив листа боротьбистів. Поза тим не було поміщено ні „спростовання“ ні „повідомлення“, яких домагався І. Немоловський. Лист до редакції був видрукований, бо в той час Росіяне ще думали використати Ревком Правобережжя, хоча повітовий Ревком Уманщини, зорганізований Росіянами і не думав підлягати Ревкомові Правобережжя. Це був момент кризи між елементами, що зовсім уже наближалися до ренеґацтва і тими, що хотіли залишитися і надалі правовірними боротьбистами з національною фарбою. З другого боку Росіяне готовилися до ліквідації боротьбистів. Не тільки в Умані траплялися „непорозуміння“. Було те у всіх повітах України. В центрах боротьбисти нібито були урядовою партією, а на периферії російські елементи часто зовсім не рахувалися з „жолто-блакитними комуністами,“ як звали вони боротьбистів. Населення місцями стало покладати надії на боротьбистів, як і на всяку иншу опозицію Росіянам. Це робило клопіт місцевим агентам „Совітської влади“. Майже одночасно з уманськими „непорозуміннями“ Київський Ревком наказує: „З огляду на поширення по м. Каневу і повіту провокаційних чуток... Попереджаєм населення міста і повіту, що ніяких непорозумінь між революційними партіями Українською Комуністичною Партією (боротьбистів) і Українською (власне російською, прим. авт.) Комуністичною Партією (большевиків) немає. Партії... в повній згоді встановлюють на Україні владу Рад Селянських і Робітничих Депутатів. Особи, кутрі будуть розповсюжувать провокаційні чулки, будуть віддаватись суду Військово-Революційного Трибуналу. Голова канівського повітового Війскревкома Федоренко. Завідуючий Інформаційно-Агітаційним відділом Крижанівський. 20 січня 1920 р. м. Канів“.

Ми вже бачили, що то за „повна згода“ була в Умані, Житомирі та Коростені. Можна собі уявити траґедію наших червоних патріотів, коли Росіяне, не вважаючи на всі вільні і невідлічні заслуги боротьбистів перед Червоною Москвою, все ж не хотіли визнати „регулярних українських військ“, хоч ними й кермувала „урядова партія“, а, навпаки, де тільки можна підкреслювали нерегулярність боротьбистів і їх війська.

Росіяне провокували Волоха і боротьбистів; між Гайдамаками, росповсюжували вісти про силу грошей, що були забрані в Любарі, а потім пропали у приватних кишенях. Говорили, що все золото забрав Волох для себе та для Ревкому, а для Гайдамаків залишилась одна мідь та ще трохи срібла. Вони рішучо прибірали всю владу до російських рук. Волох та боротьбисти пручалися, але з того нічого не вийшло.

Тимчасом обманені Гайдамаки побачили, що ніякої Самостійної Соціал. Радянської Української Республіки нема. По одинці і гуртками „українське червоне військо“ почало перебігати до нас. Так утікла вся „червона“ кіннота під командою п. Легіна і приєдналась до Запоріжської дивізії. В звязку зо всім, а особливо в звязку з провокаційною працею Росіян, настрої серед

Гайдамаків став надзвичайно напруженим. Гайдамаки збиралися побити Волоха і Ревком Правобережжя, а потім прийти з каєюням до нашої армії.

Переконавшись в неможливості утворення Української Армії при допомозі Росіян, відчуваючи загрозу бути знищеними своїм же „червоним військом“, боротьбісти і Волох рішили ліквідувати „військо“ і припинити утворення Соціалістичної Української Республіки.

Рештки Гайдамаків насильно вліто в 44. та 60. російські дивізії. Ревком Правобережжя тихо вмер. Волох був „помилуваний“ Росіянами і навіть одержав призначення організатора читальень для робітників і селян, але за відсутністю українських книжок, примушений був розповсюджувати російську агітаційну літературу серед українського населення. Ті українські книжки, що були видрукувані в часи української влади, Росіяне понищили в „Золоту Добу большевизму“, як контрреволюцію.

Ціла Волохівщина відбилася на долі боротьбістів. Деякі члени партії на чолі зі Шумським, Полозовим, Елланським та іншими „лідерами“ зовсім стали ренегатами, а всід за тим „урядовими особами“ Росії, а другі бувші боротьбісти примушені були перейти на нелегальний стан. Партія лівих угодців умерла.

З моменту „помилування“ Росіянами Волоха остаточно закінчив своє існування і „отаманський тріумвірат“. Данченко, боячись такого „випадку“, як з Божком, лишився в районі м. Янушполя і не відомо, де зник вкупі з Волинською Революційною Радою. Волох працює за шматок хліба!).

Партія боротьбістів, як і всяка угодова партія, відограла значну розкладову роль серед українського національного табору. Порвавши з угодовцями вона моглаби стати на певний час осередком революційних сил, що працювали на Україні. Але дялто у „лідерів“ не було ні рішучості ні бажання. По слизькому шляху угоди вони докотилися до Російської комуністичної партії, в члени котрої і перейшли. Послідовні угодовці неминучо покінчать ренегатством. Це трапилося і з „лідерами“ боротьбістів.

Досвід Волохівщини і кінець боротьбістів є одною з лекцій життя, котра вчить, що: 1. В таборі національних ворогів раз-у-раз можна знайти союзників, але ніколи приятелів, бо їх там нема. Такі союзники охоче допоможуть руйнувати власну державу, а ніколи непоможуть будувати, бо вона для їх шкідлива, 2. Раз-у-рвз требайти на допомогу руйніницьким елементам ворожої нації в боротьбі їх проти своїх соціальних ворогів, а ніколи не приймати такої допомоги для себе і 3. Хто в боротьбі проти своїх соціальних ворогів базується на елементах ворожої нації, той неминуче кінчає в кращому випадкові політичною смертю, в гіршому — ренегатством.

1) Більше докладні характеристики отаманів: Волоха, Божка і Данченка є в „Літературно-Військовому альманахові“ — видання култ.-просв. відділу 4 дивізії. Олександрів (Польща). Липень 1921 року.

Розділ IV.

Ще одна делегація до Росіян. Революційний комітет Української Галицької Армії. Оцінка з боку Наддніпрянців факту визнання Укр. Гал. Армією Радянської влади. Перші кроки з боку Росіян до знищення Укр. Гал. Армії. Населення.

Попарившись на союзі з Денікіном, Галичане всеж таки не втратили надії, що їм поведеться знайти таких Росіян, котрі з доброї душі визнають суверенність України і допоможуть в боротьбі проти Поляків. Галичане мали менше досвіду по відношенню до Росії, ніж ми. Пізніше й вони переконалися, що Наддніпрянці мали рацію в своїх непримиримих позиціях. Але сталося те тільки тоді, коли Українська Галицька Армія знов опинилася майже оточеною на цей раз уже Червоними Росіянами.

Непереможна віра в силу ріжних переговорів і паперових договорів, що неподільно панувала серед Галичан, примусила нас піти на компроміс і згодитися на висилку делегації до Червоних Росіян. 27/XII 1919 року відіхала з Винниці спільна делегація від обох українських армій в складі двох осіб, сотн. Петрика (Галичанин) і чет. Веремієнка (Наддніпрянець).

Висилка делегації не вплинула на хід подій. Червоні Росіяне не звертаючи ніякогісінької уваги на всі наші делегації¹⁾, посувалися на південь в райони, звільнені нами від Добровольчої армії. Правда, вони з нашими делегаціями говорили, але як говорили! Бодай ніколи пригноблені нації не дїждали посилать делегації до своїх гнобителів. Говорили так, як говоривби хам в одежі джентельмена зі своїм рабом, а в тойже час ні на одну хвилину не зупиняли своїх заходів для знищення нас.

Наддніпрянська армія теж не надавала значіння переговорам з Росіянами. Ми продовжували працю, покладаючись виключно на свої сили. Зате Галичане вірили. Їм не хотїлося кидати районів, де лежали по шпиталях тисячі хорих на тиф стрільців та старшин; їм так хотїлося не рухатися з місця, що починали вірити в успіх переговорів і щирість хочби і яких обіцянок. А Червоні Росіяне обіцували й обіцували. Та не всяка віра спасас — Росіяне великі мистці обіцувати, щоб ніколи не виконувати своїх обіцянок.

Не бажаючи розпочинати бійку з Червоними Росіянами, Начальна Команда Української Гал. Армії опустила Винницю і віді-

¹⁾ Делегацій післано аж три: перша 3/XI, друга 1/XII і третя від обох армій 27/XII.

хала на південь. 30—31. грудня 1919 року галицькі частини вийшли з Винниці, а 1. січня 1920 року тамже у Винниці зорганізувався Революційний Комітет Української Галицької Армії. Хто входив у склад цього комітету лишилося невідомим, бо не довелося бачити ні одної відозви чи наказу, підписаних прізвищами членів комітету.

В першу чергу Рев. комітет Української Гал. Армії утворив „єдиний революційний фронт“ з Росіянами і, не чекаючи довго, підписав договір з Революційним комітетом Поділля (комітет російський) про перехід Укр. Гал. Армії на сторону Червоної Російської Армії. Остатється невиясненим, чому Револ. Комітет Укр. Гал. Армії підписував договір з російським комітетом Поділля, а не з уповноваженими представниками Російського політичного центру. Цей договір був признаний пізніше майже цілою Укр. Гал. Армією.

Свої найблизші цілі Рев. Ком. Укр. Гал. Армії оголосив у відозві „До Галицьких стрільців і старшин“. Зміст відозви¹⁾ такий:

„Надійшла хвиля відповіді Денікінові на київську зраду, шляхти на десятки тисяч інтернованих Галицьких Українців і плани напрати Українського Народу та державам Антанти за торг нашою кровю, почуваннями та землею. У Винниці повстав Ревком Укр. Галицької Армії, який поставив своїм завданням довести до безпроволочного порозуміння з тими українськими кругами, які стоять на плятформі Української Радянської Соціалістичної Республіки і піддержуючи Українське Радянське Правительство, стати основною частиною Української Червоної Армії.

„Українська Червона Армія понесе разом зі синьо-жовтим прапором — червоний прапор революції...

„Українська Галицька Армія має стати Червоною в цілості дорогою порядку і захвати повну дисципліну.

„Нашим стремлінням є, щоби це довершити разом з Придніпрянською армією і всіми другими групами Українських військ.

„Теперішня збірна станиця Ревкому Укр. Галицької Армії, в якій мають голоситися всі Галицькі Стрільці і Старшини, що виходять зі шпиталів, або знаходяться на території занятій радянськими військами, дбає про забезпечення зголошуючихся Галицьких Українців“. Вкінці заклик.

Ні одним словом не згадано Росії (принаймі російської буржуазії), як ворога України, вся увага звернена на Денікіна особисто. Що до Поляків та Антанти то „пімста“ була цілю Червоних Росіян. Ледви чи серйозний політик захопивбися пімстою. Та воно й зрозуміло: на чийому возі їдеш, того волю твори. Росіяне зразу заткнулиби баїнетами пельку новоявленим українським червоним державникам, колиби останні натякнули хоч словом, що і поміж Росіянами є вороги українського народу. Червоні Росіяне декларували себе великими приятелями визвольних змагань України.

Пояснюючою запискою до відозви в статті в „Червоному Стрільцеві“ ч. 1. із 6/1. 1920 року. (Див. додаток ч. 4). Всі ці статі

¹⁾ Деякі місця відозви з причини існування цензурних приписів і зглядом історичних документів в цім виданню пропущено, — прим. видав.

ї сама відозва зрадаговані мабуть не без допомоги „Ревкому Поділля“, бо годі допустити, щоби хоч оден з авторів не згадав про Росіян, як про ворога, хочби в минулому. Всю попередню політику Червоної Москви по відношенню до України визнається помилковою. Деж там?! Такі велити революції як тов. Ленін і Троцький признали справедливим домагання укр. трудових мас на самостійне національне життя, признали йому повне право самому свобідно обрати собі форму державного устрою і життя.“ (Черв. Стр. ч. I. „Всесвітна революція Укр. Гал. Армія“).

Бідні члени Галицького Ревкому — вони забули (а може й не знали!), що Москва декларативно визнає все, що наразі їй не шкодить, але свої заборчі пляни переводить в життя з повною послідовністю. Засоби для боротьби за Українську Державу і засоби для будування її думав Ревком знайти в спілці з Росіянами.

Ініціатори згоди з Денікіном не були щирими зі своїм союзником. Мали вони одну-однісіньку ціль не згинуті фізично, „ратувати це, що ще осталося“. Ідеї Денікіна не захоплювали ніяких кол Укр. Гал. Армії. За те діячі Ревкому Укр. Гал. Армії думали не так. Вони цілком щиро вірили в геніяльність свого кроку. Вони готові були на труди і жертви. Ідея об'єднання всіх Українських земель в одній державі, хоч для того і доводилося разом з національним прапором нести цей червоний, захоплювала широкі кола Укр. Гал. Армії. Були тільки сумніви, чи буде так в дійсності, як говорилося у відозвах. Але запевнення „велитів революції“ робили свою справу і повні надії, що Українська Армія, спираючись на Росію, понесе національний пропор в Галичину, вони охоче приєднували до національного червоний пропор.

Укр. Гал. Армія не ставила своєю ціллю всесвітню соціалістичну революцію, кличі, які лунали з Червоної Москви. Ні, революція ставала засобом до досягнення ціли, бо ціллю, як і раніше лишалася Соборна Українська Держава. Во імя національної ідеї Укр. Гал. Армія погожувалася служити одначасно й ідеї інтернаціональній.

А головне, що інтернаціональна ідея не була ціллю і Червоної Москви. Кличі всесвітньої соціалістичної революції використовувалися Москвою для суто національних цілей, якими були: приборкання Українців, знищення Польщі та „пімста“ Антанті, що сіла на місце слабкої Турції над проливами. Цього діячі Галицького Ревкому ніяк не розуміли.

„Велити революції“ ще в 1917 році визнали право всіх націй на „полное самоопределеніє вилоть аж до отделенія“ і навіть посилали Червону Армію допомагати „самоопределяється“. Після захоплення чужої національної території вони обовязково „помиллялися“, а будучи побитими, каялися і знову не тільки „признавали право на самостійне національне життя“, а обовязково йшли допомагати визвольній боротьбі, щоби знов обовязково помилитися. Політика, котру запровадили Росіяне в захопленій ними частині Галичини у 1920 р., показала, що опанувавши Галичиною, „велити революції“, збиралися зробити свою чергову „помилку“. Але для походу на Галичину Росіянам сталаби у пригоді Галицька Червона армія.

Визнане право на самовизначення спокійнісінько лежало під охороною Московської Чрезвычайки і коли хто небудь пробував здійснити те право, то його заразже без „помилково“ посилалося до пращурів. Че-ка сама надійна охорона для „самоопределяючихся“!

Але в Української Галицької Армії була одна конкретна ціль: хотілося охоронити українську озброєну силу до часу, поки ситуація стане більше сприяючою для активної боротьби. Тому Укр. Гал. Армія збиралася „стати осередком Укр. Гал. Червоної Армії“, щоби цілі зазначені у відозві, „довершити разом з Придніпрянською Армією і всіми групами Українських військ“. Беручи факт виключно з боку бажання спасти від знищення українську озброєну силу, крок Ревкому Укр. Гал. Армії безперечно був більше доцільним, ніж перехід з тією ж метою до Денікіна. Останній самгинув і тільки зовсім короткозорі люди не бачили того, коли підписували договір. Той, хто гине сам, звичайно тягне до загибелі і свого союзника. Червоні Росіяне тоді перемагали; вони годилися на певну автономію Укр. Гал. Армії. Тому надія схоронити від знищення Укр. Гал. Армію не була несправданою. Ходило тільки о те, наскільки політичного хисту вистане в Галичан для того, щоби витримати у льояльності до Росії аж до часу, поки дійсно можна буде „довершити“ великі цілі, про котрі говорилося у відозві Ревкому.

До всього того у Києві формувалося Правительство в складі Петровського, Мануїльського і Затонського. Галичане вірили, що то є Українське Радянське Правительство. Бо звідкіля вони могли знати, що то є російське правительство для України і, що всі його члени одночасно є членами Російської комуністичної Партії?

Українська Галицька Армія, будучи формально на стороні Денікіна, порівнюючи легко і без ризику, могла улаштувати звязок з нашою армією. Опріч того й Червоні Росіяне до Галичан не ставились так підозріло, як до нас. Помимо цього звязок не був налагоджений. Від Наддніпрянської Армії була вислана ціла делегація в складі: полк. Никоніва, полк. Вишневецького, чет. Веремієнка і чет. Макаренка, яка намагалася, не зважаючи на велике ризико улаштувати звязок. Можна припустити, що Нач. Ком. Укр. Галицької Армії, була цілком захоплена політичними переговорами і настроями, що утворились в звязку з наближенням Червоної Армії і тому не звернула належної уваги на звязок з нами, не зважаючи на договір з 24/XII 1919 р.

Відсутність сталого звязку з Укр. Галицькою Армією завдала нам чимало клопоту. В наказі армії ч. 18 з 16/1 1920 р. (с. Наливайка) говорить: „В Галицькій Армії. Відомостей про неї не одержано через брак звязку, для налагодження якого післано двох старшин: одного в Район Балта-Бірзуля, другого в район Хощевата-Гайворон. Галицька Армія, помимо того, що мала всі можливі засоби для налагодження звязку з нами, до тепер його не налагодила“. А 19/1 1920 р. в наказі ч. 19 (с. Коритно) говорить: „По неперевірених ще відомостях Галицька Армія знаходиться на своїх старих місцях; доля їх невідома; звязку з ними не маєть ся. Частина Армії була оточена більшовиками

ї приневолена була підняти червоний прапор". Тільки 20/І був одержаний лист політ. референта Наддніпрянської Армії п. Феденка, в котрому він повідомляє з м. Уманя про факт визнання Укр. Галицькою Армією Радянської влади.

Тимчасом Укр. Галицька Армія опинилася поміж трьома силами. Формально і я в н о Українська Галицька Армія підлягала Денікінові; мала вона таємний договір із 24/ХІІ 1919 р. про злуку з нами; Ревком Укр. Гал. Армії уже підписав договір про визнання Радянської влади і підпорядкування армії Російському командуванню.

Становище її було тяжке. Не маючи політичного проводу, не знаючи, з яким цинізмом Росіяне відкидають всякі договори, коли ті договори перестають бути корисними для Росії, Укр. Галицька Армія потроху хилиться і нарешті йде за найбільше рухливими одиницями, що захопили в свої руки ініціативу заснуванням Ревкому. Вона не могла самостійно рішитися на такий крок, який уже зробила Наддніпрянська Армія — воювать, не маючи ні бази ні звязку з Урядом. Її командири не мали потрібного досвіду для провадження партизантки; організація частин не відповідала такій формі боротьби, а головне, не було рішучости і твердості для того, щоби рушити з місця!

11/І. 1920 р. в м. Брацлаві відбулася нарада І. Мазепи з політ. референтом Укр. Гал. Армії Василем Чайківським, членом Галицької Національної Ради Шикериком і політ. рефератом Наддніпрянської армії Феденком. Нарада стояла перед фактом існування Ревкому Укр. Гал. Армії і його договорів. Формально Наддніпрянці не погоджувалися на підняття червоного прапору Укр. Гал. Армією. Вони не вірили, що Укр. Гал. Армії поведеться зберігти свою бовздатність у спілці з Червоними. Галичане навпаки, головним аргументом за перехід на радянську п'лятформу ставили бажання зберігти армію, як бойову силу.

Фактично серед Наддніпрянських політичних кол не знайшлося чоловіка, когрийби рішуче осуджував крок Укр. Галицької Армії. Для характеристики загальної опінії, яка була поміж політичними діячами Наддніпрянщини, може послужити лист політ. референта Наддніпрянської армії п. Феденка із 15/І. з м. Уманя до командуючого київською дівізією. Повідомляючи про факт визнання Укр. Гал. Армією Радянської влади він говорить: „Не знаю я, чи відомо Вам про всі перепетії галицької трагедії, що називається „від Денікіна до большевиків“. Факт той, що по напрямках, які брала наша армія, мені ясно, що про злуку армій наше командування не знало¹⁾. А така умова підписана була 24. грудня 1919 року, по якій Г. А. визнає одно правительство і одно командування на чолі з ген. Ом.-Павленком. Після цього акта треба було нашій армії рушити в район Вапнярки-Гайсина (в цих районах уже два тижні не було Денікінців) і фактично закріпити з'єднання. Це не сталося. Гал. Армія, дождаючи, почала роздумувати. Бо щож ми можем дати Галичанам, окрім гарних слів? Ні грошей,

¹⁾ Командування Наддніпрянською армією довідалося про договір з 24/ХІІ. 1919. р. тільки 14/І. 1920. р.

ні Галичини. А большевики їм дають перше і обіцяють друге. 12. січня (а може й пізніше) Галицька Армія объявила себе частиною радянських армій з певного рода автономією“.

Обговорюючи стан Наддніпрянської армії, в тому же листі він додає: „Коли стан нашого війська, стратегічне положення не дозволяють провадити партизанську боротьбу успішно, то законно цілком для війська шукати виходу, який те військо може вратувати, як організовану одиницю. Цим виходом може бути допомога боротьбістам організувати окрему українську армію“.

І. Мазепа не радить мати діло з боротьбістами. В листі до Командуючого армією із 23/І 1920 р. він наводить велику силу фактів, які на його думку вказують на „недовговічність сучасного большевизму на Україні“ і вважає потрібним, щоби „армія твердо стояла на позиції Української Народної Самостійної Республіки, бо недостойно і дуже шкідливо для цілої української справи, щоби ідейні борці міняли свій прапор в той час, як ціла сума обставин за нами“... Цей лист одержано в армії тільки 18/ІІ 1920 р.; в той час армія не думала міняти прапору. І. Мазепа не цілком вірно судив відносно „недовговічності сучасного большевизму“ і безперечно помилявся відносно „цілої суми обставин“, але головне, що хоч і по інших причинах, ніж армія, він приходив до одного з армією рішення: „твердо стоять на позиції“ і „не міняють прапора“.

І. Мазепа і Феденко обидва члени одної соц.-демократичної партії, обидва урядові особи, але думки відносно моменту і тактики висловлювали різні, бо говорили вони, як патріоти і державники, що в хаосі боротьби і революційної бурі над усе ставили збереження шкелету Української Державности, який вони бачили в армії та повстанчих організаціях, що працювали в звязку з ними.

В самій Наддніпрянській армії факт „галицької трагедії“ прийнято до відома. Для нас було ясним, що Укр. Галицька Армія пливе за течією, не маючи рішучости повернути проти. Поведеться їй — без великих жертв і труда допливе до берега, не поведеться — десь трахнеться об скалу і від неї лишаться одні спомини. Нам приходилося числити лише на власні сили.

Обидві українські армії своїм завданням вважали боротися за ідею Соборної Української Держави. Обидві армії мали одну конкретну ціль: до вяснення політичної ситуації, принаймі до весни 1920 року, схоронити себе, як організовану бойову силу для того, щоби стати основою Української Держави. Обидві армії в серцях пестили думку про час, коли договір 24/ХІІ. 1929 року не буде таємним, коли з ним не треба буде ховатися перед ворогами. Та доля була проти нас. Будучи думкою вкупі, армії пішли ріжними шляхами, та все мріяли про момент фактичної злуки.

Свої рішення обидві армії приймали самостійно, бо урядові центри були далеко і коли й подавали деякі поради, то звичайно з великим запізненням. Тому в арміях не піднімались питання про „зраду“ чи „авантюру“ в звязку з тим чи іншим кроком своєї

бойової сестри. Військові були більше об'єктивними по відношенню до військових, ніж політики до політиків.

В час наради в Брацлаві 11/І. 1920. р. Начальна Команда Укр. Гал. Армії мала два накази: один від Денікіна, а другий від Червоних Росіян. Вони не знали, котрий з наказів виконувати, бо оден вимагав руху на Південь, а другий на Північ. Колиби командування Наддніпрянською армією дало третій наказ, на що було право по договору 24/ХІІ. 1919 р., то дуже можливо, що третій наказ був би виконаним. Одержавши рішучий наказ від нас, Галичане напевно не рішилися його не виконати, бо деякі частини Укр. Галицької Армії довгий час не хотіли червоніть, а з 4-ю бригадою у Червоних Росіян навіть дійшло до бійки. Не одержавши наказу від нас, Галичане прийняли рішення самостійно, з котрим ми мусіли погодитися.

Українська Галицька Армія почервоніла і лишилася на своїх старих місцях, вичікуючи поки хорі на тиф стрільці та старшини повернуться до бойових частин. Всі сили вона напружує, щоби схоронитися до весни. Тоді була надія перевести в життя договір з 24/ХІІ 1919 р. Ходило о те, щоби до того часу не піддатися розкладовій роботі Росіян і вдержати від деморалізації національно свідому і дисципліновану стрілецьку масу.

А Росіяне працювали. Працювали вони над знищенням Української збройної сили. Цілком зрозуміло, що Московська Че-ка в першу чергу взялася усувати „буржуазних слуг, дотеперішніх провідників“. На місце Тарнавського та Микитки прислали Порайка. Роло Петрушевича взявся виконувати Затонський. Поведена була широка агітація проти Петрушевича і Петлюри, одночасно постановлено викликати ненависть стрілецької маси проти старшин. Все робилося з великим спритом так, що треба було мати неабиякий хист, щоби вгадати ціль праці „політработників“.

Очевидячки все робилося во ім'я боротьби проти польської шляхти, з котрою Червона Москва намагалася почать переговори про поділ України, робилося під кличем організації Самостійної Укр. Соціалістичної Радян. Республіки. Такі першорядні агенти Москви, як Затонський, Порайко та інші „ответственные работнікі“, зміли захувати дійсні наміри своїх червоних шефів з Московською Совнаркому. Вони одно говорили, а друге рсбили. Але були дурники поміж Червоними Росіянами. Якийсь провінціо-нальний Левін в газеті „Вісти Черкавського повітового військового революційного комітету“, ч. 10, 24/І 1920 року радіє вслух і вихваляється успіхами „Советської власті“. В статті „На кануне революції“ він инше: „Благодаря падпольной работе, удалось разложить галиційскіє часті. Кагда начальник галичан оддал приказ, то некоторые полкі возстали і затем с жандармеріей прибили в Вінницю. Сейчас продолжается переход сечевіков¹⁾ на нашу сторону. Лозунгі большевіков находят живой отклик в Галиційской арміи“. Не витримав бідний, щоби не похвалиться. Те, що ответственные работнікі¹⁾ подавали в таємних рапортах, він розголосив загалові.

Українська Галицька Армія уперто стояла на місці, міняючи

1) „Сечевіками“ часом звали Росіяне всіх військових галичан.

вивіски, залежно від обставин. А Наддніпрянська армія помандрувала по Україні, розносячи чутку про те, що „не вмерла козацька мати“. І катований „друзями“ і недругами український народ, не тратив надії на перемогу. Він бачив, що є Українська Армія і готовився стати їй на допомогу, коли буде дане гасло.

Ні формальний перехід на сторону Білих, ні визнання влади Червоних Росіян не вплинули на відношення населення до Галицької Армії. Населення вважало її своєю Українською Армією і вірило, що вона стане в обороні прав свого народу, коли прийде на те час. Село, наше українське село, що пережило весь жах довгої революційної війни, навчилося відрізняти своїх від чужих, не звертаючи уваги тільки на вивіски. Навіть будучи в пасивній ролі, Українська Галицька Армія творила велике діло одним своїм перебуванням на Великій Україні. Ідея Соборної України ставала ідеєю широких мас. І населення до обох армій відносилося однаково.

Розділ V.

Хитання. Проти Червоної Москви. Політична тактика Червоних Росіян. Повстанці. На Лівобережжю. На Захід. Бершадська фортеця. Демонстрації: Гайсин, Ольвіополь, Долинська, Вознесенськ. На Південь чи на Північ? Катастрофа Укр. Галицької Армії. За чужу державність.

Праця Волоха і боротьбістів, визнання Українською Галицькою Армією Радянської влади, складна стратегічна ситуація, тяжкий матеріальний стан, тиф, фізична і моральна перевтома — все те вкупі викликало хитання і в Наддніпрянській армії. І поміж боротьбістами були чесні та ідейні одиниці. Були вони без сумніву патріотами і на „ради“ дивилися не як на ціль, а як на засіб. Укр. Галицька Армія теж не ставила собі ціллю боротися за „ради“; вона визнавала цю форму влади, яко конечність, як засіб до утворення Соборної Української Держави.

Чому боротьбісти, Волох і Галичане обовязково повинні помилятися, а ми ні? Чи неможливо припустити, що вони краще нас орієнтуються в тих змінах і надзвичайно складній політичній ситуації, що витворилася в наслідок воєн і революції? Відтяти довгий час від світа, захоплені тяжкою боротьбою проти багатьох ворогів, що під ріжними прапорами перли на нашу Батьківщину, моглиж і можемо помилятися й ми! Де правдивий шлях до ідеалу? де поратунок? Такі запитання кружляли в голові тих, що знайшли в собі силу не скласти зброї і не змінить свого прапору ще й після Любара. Утворювались надзвичайно тяжкі настрої. Треба було шукати виходу. І в шуканнях найкращого виходу не тяжко було збитися на манівці.

Білі Росіяне трорили фронт приблизно по лінії р. Кодима, м. Ольвіополь, Новомиргород і далше до Кременчуга. Червоні Росіяне підходили головними своїми силами до залізниці Черкаси-Валпярка, а ми лишилися поміж ними в „неутральній смузі“. Велитенські кліщі от-от збиралися клацнути і роздавити нахабників, що посміли стати у ворожу позицію до обох світових сил, стати поміж фронтами збожеволілої революції і чорної світової реакції. Одна сила ставила собі завдання викликати всесвітню соціалістичну революцію, а друга намагалася відбудувати стару „тюрму народів“, навіть не міняючи вивіски. Але обидві сили були проти національної революції, яку творили ми. Обидві сили мусіли усунути нас зі свого шляху. А це можна було зробити тільки знищивши нас. Не втрачаючи надії на фізичне знищення, наші вороги намагалися знищити нас морально, бо геройська смерть людей, відданих до фанатизму ідеї національного визволення не булаби перемогою на-

ших ворогів. Тому обидві сили залицялися до нас і манили до себе. Денікін пропонував „союз без політики“, а Троцький наказував Червоній армії пам'ятати, що вона тільки тимчасово „йде визволяти Україну“ і залишав для нас червоний місток для переходу в своє царство у вигляді боротьбістів, яких він „терпел до времені“.

А перед нами була ідея. Одна-однісінька ідея національного визволення і більше нічого. Зате ми знали наших ворогів. Ми не бачили того шляху, по якому можна було би піти поруч з нашими ворогами, хочби й короткий час. А всеж таки думали й хиталися.

Щоби мати час подумати, армія відходить з операційного напрямку Умань-Ольвіополь і переходить на лівий бік р. Синюхи. А в час походу думали. В дівізіях відбувалися наради. Радилися виключно старшини, бо козаки цілком довіряли своїм командуючим, та козаки й не так ясно уявляли собі наше тяжке політичне і стратегічне становище. Потім радилися командуючі дівізіями в штабі армії. Найбільше „радянський настрій“ виявився у Волинській дівізії, особливо в частинах, що мали свій початок від „Запоріжської Січі“¹⁾ отамана Божка. Щоби не допустити до зайвого напруження Загрожькому дано дозвіл післати до Уманя делегацію, але нібито від одних Волинів і виключно з інформаційними завданнями.

Делегацію Волинів Росіяне прийняли (44 дів.) дуже з помістю. Їх навіть на мітинги повели, де показували червоноармійцям на доказ того, що „уже все признали советську власть, даже українці“... Зате цю делегацію не пускали бачитися на самоті ні з боротьбістами, ні навіть з Волохом. В той час Росіяне вже енергійно переводили ліквідацію Волохівського „Червоного війська“ і не хотіли, щоби проте знала делегація.

Розуміється, що наслідки посилки делегації були корисними для нас. Не зважаючи на всі міри, делегація все таки довідалася про дійсні заміри Росіян відносно „регулярних червоних українських військ“, котрими командував Волох. Навіть для тих елементів, які раніше вірили, що Червоні Росіяне не будуть більше „помилитися“, ясно стало, що Росіяне, піймавши на гачок, обов'язково знищать українську армію, хочби вона зробилася і найчервонішою.

Впливало на настрої і те, що серед населення помічалася певного рода апатія до подій, що відбувалися тоді на Україні. Та воно й зрозуміло. Боротьба при допомозі Німців проти Червоних Росіян привела до влади на Україні Білих Росіян, котрі тільки про людське око „терпелі“ гетьмана. Повстання в осени 1918 року повалило Білих, а на їх місце прийшли Червоні. Весняне і літне повстання 1919 року знову викинуло Червоних і пустило Білих. Тепер же знищені народним рухом Білі тікали, але Червона Москва йшла „визволяти“ Україну. Та все Росіяне і Росіяне, а свої української влади не було. Селяне робили „передешку“. До того зима не сприяла повстанчому рухові.

¹⁾ Бувший командір „Запоріжської Січі“ от. Божко весь час вірив, що „ради“ спасуть Україну і в такому напрямку впливав на своїх підляглих.

Кожний раз переходові моменти, моменти зміни панування Білих і Червоних Росіяні на Україні були найбільше критичними для психології наших революційних мас. В боротьбі проти одних другі були нібито фактичними нашими союзниками. До того переможці, що вступали на Україну раз у-раз давали такі гарні обіцянки. Не знаю, чи багато є народів на світі, котріби розпочинали і провадили боротьби зброєю із любови до тої штуки. Тому не диво, що український селянин, не одержуючи ні звідкіль ніяких вказівок, повставав активно тільки тоді, коли переконувався, хто його головний ворог¹⁾.

Що психологічну кризу пережили не одні військові кола видно з уже згаданого листа політ. референта Наддн. армії Феденка до командуючого Київською дівізією з 15/І 1920 р. Він пише:

„Перед нашою армією стоять складні питання, що далі робити зі собою. Чи розходитись, чи вести далі партизанську боротьбу, чи шукати якогось іншого виходу? Перший вихід дуже тяжкий, фактично доводить нас до 0. — Партизанська боротьба в зимову пору не дасть належних результатів. Це може робити Махно, який не звертає уваги на відношення до його населення. Окрім цього це в цю пору не викличе сильного піднесення в народних масах. Я був на селах і не поміняю, коли схарактеризую настрої населення, як апатія абсолютна. В Гайсині 2 тижні не було ніякої влади (фактично влади не було більше місяця. Ю. Т.) і ніхто не пробував навіть заводити... Значить апатія відноситься і до міста, не тільки до села. Галичане, передавшись до большевиків хочуть їх використати. Волох хоче тогож самого. Чи зможе, це питання. Очевидно, що большевики постараються його роззброїти. Це єдина підпора боротьбістів. Не має сумніву, що боротьбісти вестимуть війну проти большевиків, як не тепер то пізніше. Тому тепер коло їх збираються всякі зовсім не комуністичні елементи. Перше, за що вони будуть гризтись з большевиками — українська армія. Колиб під фірмою самого Велзевула, не то боротьбістів, можна було зберегти озброєну силу української нації, то це булоб найкраще. Питання тільки в тому, чи в рішучість у боротьбістів. Коли стан нашого війська і стратегічне положення не дозволяють провадити партизанську боротьбу успішно, то законно цілком для війська шукати виходу, — який те військо може вратувати, як організовану одиницю. Цим виходом може бути допомога боротьбістам організувати окрему українську червону армію. Висловлюю це, як свою думку. Бо факт, що боротьбісти хотять мати собі реальну силу і захочуть установити певний *modus vivendi* з нашою армією“...

Через вісім днів, 23/І. 1920 р., пише до Командуючого Наддніпрянською армією І. Мазена. (див. додаток ч. 5.) За цей час він помітив „багато даних на те, що не дожидаючись весни. нам доведеться переходити знову на становище регулярної армії і роз-

1) У відносній анатії, що часом охоплювала широкі маси, значно завнила наша інтелігенція, котра все мріяла то про „єдиний революційний фронт“ з Росіянами, то про „єдиний фронт правового порядку“ з російськими чорносотенцями. Не говорилося ясно, що ми боремося проти Росії.

починати організовані операції з певних пунктів“. Він радить „в той час, як ціла сума обставин за нами, твердо стояти на позиції... і не міняти свого прапора“. Він переконаний в „недовговічності сучасного большевизму на Україні“... Тому він висловлює бажання, що „необхідно бити добровольців, гнати їх в море“...

Лист І. Мазепи одержано в армії на місяць пізніше від листа Феденка. Великий оптимізм І. Мазепи був виїмком серед загальних настроїв. Думки автора були невірні, бо якраз тоді були дані, що „сучасний большевизм на Україні“ буде більше довговічним, ніж попередні. Цей раз Червона армія йшла на Україну, як цілком організована сила з метою завойовання і встановлення найострішого окупаційного режиму. Червоні Росіяне в дечім навчилися з попередніх досвідів. Зараз вони не надіялися на прихильність і допомогу українського населення, а зазначена помилкова надія не раз уже заводила Росіян і почасти була причиною їх поразень. Поза своїм знаменитим наказом до Червоної армії, щоби вона поводилася на Україні, як у гостях, Троцький у таємній директиві про військову політику на Україні категорично вимагає обезброєння українського населення. Він говорить: „Поголовно в разоруженіє населенія являється в настоящих условиях єдинственным средством положити конец вооруженію кулацких банд“. Тому в армії не поділяли оптимізму І. Мазепи.

Зате думку П. Феденка за малими виїмками поділяла армія цілком: „колиб під фірмою самого Велезевула, не то боротьбістів можна було зберегти озброєну силу української нації, то це було б найкраще“. І далі П. Феденко припускає вихід: „допомогти боротьбістам організувати окрему українську армію“, в той же час гадає: „очевидно, що большевики його (Волоха) постарануться розброїти“. Для армії було очевидно, що не тільки постарануться розброїти Волоха, а що таки розброять. І розброять всяку українську військову частину, котра піймається на гачок і, рахуючи Росіян за союзників, не буде охоронятися від них, як на фронті.

Армія рішила, коли доведеться загинути, то загинути під українським національним прапором. Бо ні один „Велезевул“ не давав гарантії від знищення. Спілкаж з Росіянами знищилиби, опріч всього, ту легенду і традицію, що були утворені довгою і нерівною боротьбою армії проти Росії.

В цей час Червоні Росіяне були вже дужчими від Білих. Добровольча армія, армія реакції, не зважаючи на допомогу антанських лікарів, умирала. Тепер добивати її не було рації. Це тільки зміцнювало би Червоних Росіян. А нам було потрібно, щоби Червоні тепер можливо більше сил витрачали на боротьбу з Добровольчою Армією. Чим більше би знищили себе обидві сили, тим швидше ми могли надіятись на остаточну перемогу.

21/І. 1920 року в с. Гусівка на Єлисаветщині відбулася нарада командуючих дівізіями, на котрій вирішено припинити боротьбу проти Білих і розпочати боротьбу проти Червоних Росіян. Головною підставою для цього рішення було наше переконання, що Добровольча армія більше нездібна ні на яку серйозну акцію ні проти нас, ні проти Червоних. То була розтоптана гадина, що

сичала ще і вертіла хвостом, але не мала сили посунутись вперед, щоб укусити ворога.

Роком пізніше з думкою наради в с. Гусівці погодилися і політики Великої Антанги. Прийшли вони до одної з нами думки, віддавши Денікінові, Колчакові, Юденічу та Вранглю стільки військових і інших матеріалів, що їх при раціональному вжитку вистало би перевернути до гори корінем не одну Червону Москву.

Власне про наше рішення, розпочати боротьбу проти Червоних Росіян, не знайде ніхто документів, бо перебіг нарад і рішення прийняті на них не записувалися у протоколах. Одинокими документами в цій справі є накази по армії, де рішення нарад часом вписувалися як підстава до наказу. В інтересах більшої таємності, що вимагалось загальною політичною і стратегічною ситуацією, в наказі армії ч. 21 із 21/І 1920 р. (с. Гусівка) тільки сказано: „Згідно загальній обстановці, після наради, на якій були присутні Комдіви: Київської, 3-ї, начальники загонів Запорізької дивізії, було вирішено дивізіям по самостійних маршрутах зосереджуватись в районах, Канів, Черкаси, Чигирин, де мусять увійти в оперативний зв'язок. Волинській дивізії, командуючий якої не був присутнім на нараді, задля великого віддалення, представляється увійти в оперативний зв'язок або з Київською, або зі Запорізькою дивізією, або йти по самостійному маршруту, повідомивши в такому разі штаб армії“.

Район Канева, Черкас та Чигирин в той час уже був зайнятий Червоною армією. Розуміється, що не для гри в пожмурки виходила армія в ці райони. Це розуміли всі, хто був тоді при Українській армії. Перед нами стелилася дорога, вкрита затрощеними колючками. Ми плили проти течії, бо Червоні Росіяне в той час перемагали Білих. І ніхто не був певним, що витративши всі запаси і джерела енергії, наш корабель не гримне десь так, що тільки тріски від його попливуть уже за течією. Запаси наші не були великі. За те джерела енергії необмежені. Ті джерела заховувалися в наших селянських революційних масах. З них ми поповнювали наші запаси.

Армія розділилася і різними напрямками пішла в зазначений район, щоб там знов з'єднатися. Південній групі (Запоріжці, 3 дів. і штаб армії) ще довелося, прориваючись, мати бій з Добровольчою армією. Північна група (Волинська та Київська дів.) зразу ж розпочала боротьбу проти Червоних Росіян.

Вихід Північної групи на Київщину підняв настрої населення. Тут відновлено роботу таємних повстанчих організацій. Наш вихід вони порохували за початок повстання проти Червоних Росіян. Треба було певних зусиль, щоби здержати від небезпечних сепаратних виступів.

Червоні Росіяне розпочали шалену агітацію, до якої вони були такими мистцями. Вони уперто мовчали про наш вихід на зади Червоній армії. Від населення заховувалося що Червона армія ставиться вороже до української армії. 23/І 1920 р. частини російської армії, що стояли в районі с. Ступичне на Звенигородщині, одержали наказ: „двинуться на Юг в общем направленії на Голованевск-Ольвіополь для ліквідації банд Тютюніка. Необхідимо

скривать от населенія цель нашего движенія, в противном случае нам угрожает возстаніе в тилу. Населеніе симпатизірует бандам..“

В районі м. Мошни Червоним Росіянам повелося спровскувати Мошенську повстанчу організацію, котра, вважаючи нас за недобитки армії російських Чорносотенців, розпочала наступ на Київську дивізію в ночі з 3. на 4. лютого 1920 р., але дізнавшись, що стоять „свої війська“, розійшлася до дому. Про цей випадок в наказі Київській дивізії ч. 26. із 6/II (с. Шелепуха) зазначено: „В ніч з 3 на 4/II комуністичними агітаторами спровоковано м. Мошни до виступу проти наших військ. Мошвяни кількістю до 200 озброєних і коло 40 незброєних наступали на частини дивізії, але дійшовши до с. Березняги, розійшлися. За участь в цьому наступі обіцяно учасникам по 1/2 пуда цукру з Городищеського заводу.“

Довелося випустити ще одну відозву „Селяне“ (Див. додаток ч. 6). Був також оголошений наказ Петлюри ч. 101 із 5/XII 1919 року про призначення командуючим армією Ом.-Павленка. У відозві були конкретні вказівки, що тепер треба робити, які наші перспективи і паралізувалася всяка російська агітація. Оголошеним наказу ч. 101 ми повідомляли ціле населення України, що армія працює в згоді з політичним центром. Це підкреслено й у відозві. Таке підкреслення було потрібне тому, що Червоні Росіяне спровокували населення поголосками, що ніби то Петлюра вже підписав ганебні для нас договори з Білими Росіянами та Поляками. Загалом у м. Каневі було видруковано до 200 тисяч листівок. До них було додано друком ще коло 250 тисяч в м. Черкасах.

Діяльність Північної групи наробила чимало клопоту Росіянам. Швидко ціла комуністична преса зарепетувала про „Біч партізанщини“ та „Професіональний бандітизм“. Але їх галас в населенню викликав настрої корисні для нас. До кого не доходили наші листівки, той з російських газет довідувався, що „не вмерла козацька мати“. Надзвичайно цікавий психологічний факт: українське село по інстинкту відчувало, що в сякий, хто шкодить Росіянам в корисним для України. Яка шкода, що політики наші не мали такого інстинкту! А Росіяне навмисне заховували імена керівників армії, бо поміж ними були люди, про яких населення знало вже, що не були вони ні контрреволюціонерами, ні занадто великими „революціонерами“, ні бандитами.

Підчас маршу Північної Групи зі Звенигородщини на Канівщину до неї вернувся чет. Веремієнко, що вкупі зі сотн. Петричюко їздили до російського центру з пропозицією перемир'я. Делегація доїхала до м. Курск, де стояв, штаб Південного російського фронту. Їй було дозволено до схочу говорити по простому дровоті з Московським Совнаркомом. Наговорилася вона досить і з комісією, яка була в Курску для переговорів з нашою делегацією. Росіяне все затягали справу, ухиляючись від простої відповіді на пропозицію делегації. Тільки годі, коли делегація в категоричній формі заявила, що відїздить без відповіді, Росіяне заявили, що вони нічого не мають проти нас, коли ми складаємо зброю і „равайдьомся по домам“. Навіть почервоніти нам не дозволили! І після того, якби ми почервоніли, Росіяне боялися погодитися на організацію нашої армії. І вони мали рацію, бо з нацією

„передишки“ не багато добра булоби для Москви.

Захоплення Канева (Волинська дивізія) 2-7 лютого і демонстрація в бік Переяслава та Києва занепокоїла Росіян, що вже почали розпаношуватися в нашій столиці. Українці, що жили в Києві підняли голову, вичікуючи чи не загремить над кївськими горами наша артилерія... Колиб вони знали, скільки в нас тієї артилерії було! Після заняття Черкас, впали ціни на все. Гроші ходили виключно українські; навіть „царських“ населення не хотіло брати. Далеко по Лівобережжю щидялася чутка, що „наше військо вже до Дніпра дійшло“. Від Полтави, Чернігова, Харькова, Мелитополя, Луганська та інших місцевостей через ворожі фронти, обминаючи „близь застенки“ і „красиве Че-ка“, простували післанці. Билися вони такий світ до нас, бо тільки тут вони могли власними очима бачити свій рідний національний прапор, почувти, як лопотить він одинокий понад ворожими хвилями, що от от збиралися втопити в крові цю живу ознаку протесту проти брутального насильства над Україною. Питалися післанці, що мають робити, як повернуться в свої околиці і, коли саме буде даний наказ про загальне повстання проти Росіян — боялися спізнитися. Виявилось, що не занувала апатія над селом. То було джерело енергії, яка не дала нам загинути.

Всі післанці від населення одержували листівку „Селяне“ і виучували одинадцять точок відозви, як виучує побожна людина заповіді Господні. І певно не один з післанців загинув з руки ката, несучи до себе листівку „Селяне“.

Про значіння і наслідки рейду Північної групи в наказі по армії ч. 2 із 15/II 1920 р. (с. Москалівка) говорить: „Майже місяць Київська і Волинська дивізії були відріжені від армії, провадячи всюди рішучими засобами нашу Українську справу. Захоплення м. м. Сміла і Черкас дали яскравий зразок завзяття старшин і козаків значених дивізіій. Наслідки цього величезні. Слава йде горою. Лівобережжя почуло про Українське Народне військо. Київська дивізія надрукувала багато примірників відозв, які ширять повсюду вість про правдивий стан річей.“

11/II 1920 р. Північна група звязалася зі штабом армії в районі м. Медведівки (біля Чигирини). Для того, щоби довше і краще відчуло населення Лівобережжя працю армії, на нараді командуючих дивізіями 12/II вирішено перейти на лівий беріг Дніпра. На Лівобережжі армія захоплює м. Золотоношу і робить демонстрацію в бік Лубен, Хорола і Кременчуга.

Наближалася весна. Треба було знову приймати рішення, що маємо робити, коли земля зазеленіє. На протязі більше двох місяців не мала армія ніяких певних вісток про те, що роблять за кордоном наші політичні кола. — Ми були абсолютно відрізані від світу і не знали, що діється в Європі і в цілому світі. Приймаючи рішення політичного характеру, а не тільки військового, армія мусіла числитися зі світовою політичною ситуацією.

Окрім того конечним було до весни наблизитись до районів, де була розташована Українська Галицька Армія, щоби в слушний час розпочати ширші акції спільними силами.

Нарада командуючих дівізіями 16/II. (с. Москалівка на Золотоношні) постановляє покинути Лівобережжя і вирушити на Захід. Армія не довго перебувала по лівому боці Дніпра, а зробила чимало. В наказі армії ч. 39 із 16/II. (с. Москалівка) дана оцінка перебуванню армії на Лівобережжю і заповідається великий похід на Захід — говориться: „Наша армія перейшла на лівий беріг Дніпра, де пробула 4 дні. За цей час нами були заняті Черкаси і Золотоноша і зроблена велика агітаційна робота; селянство побачило, що наша армія існує. Після цього армія повинна перекинутись на правий беріг Дніпра. Нашій армії знову прийдеться відбути великий похід, котрий може протягтись до місяця, а за цей час справа нашої армії повинна стати на державний шлях“. А в наказі Київській дівізії ч. 34 із 16/II. (с. Васютинці) додається: „Зіпсована вся продовольча політика ворогів на Полтавщині“, бо й справді, куди тільки долітала чутка про нас, там zarazже селяне переставали давати хліб Росіянам, а зібраний розбирали назад.

Вже на правому березі Дніпра був одержаний вище згаданий лист. І. Мазепи (Див. додаток ч. 5). Цей лист ще більше переконав нас, що рухатись на Захід треба негайно. Його лист прочитали командуючі дівізіями в с. Баландино. І. Мазепа писав, що в кінці січня 1920 р. він їде на побачення з Петлюрою, бо „події розвиваються занадто швидко, і ми мусимо бути готові до відновлення державної справи в найкоротшому часі... Покищо вирішайте самі вкупі в Галицькою армію, що до найблизших операцій армії, чи посуватись на Південь чи на Захід“... Через декілька днів зміст цього листа був відомий цілій армії. Сам лист позитивно вплинув на армію: бачили люди, що не одні вони повесіряються в боротьбі з ворогами Батьківщини.

Посуваючись на Захід, армія 3/III. 1920 р. приймає рішення перейти на правий беріг р. Буга. Але 5/III. ситуація значно ускладнюється. Виявилось, що в районі м. Бершаді стоять частини II. Галицького корпусу. Він був нібито червоним. Треба було зробити якось так, щоб не перевести в життя своє рішення і Галичан не спровокувати. Найкраще було б обійти поза районами розташованих галицьких частин, але на цілу сотню верстов ні в право ні вліво не залишилось ні одної переправи; що не зруйнували за час війни, те весняна вода залила. А проти Бершаді був поганенький залізничний місток, який легко можна було пристосувати для переправи. Ми були певні, що з Галичанами в нас не прийде до бійки і ми без затримки пройшли б через цей район. Та після того й Галичане мусили йти за нами, бо Росіяне безперечно їх розбрійли і покарали за перепуск нашої армії. Відповідний момент для спільної акції обох українських армій ще не прийшов.

В нашої армії ніхто не віряв у галицький більшовизм. Це підтвердила й розвідка. 4/III. вона донесла, що „Галичане знаходяться в районі м. Бершаді і оголосивши себе боротьбістами, тримаються нестралітету“. (Звіт штаба армії 5/III. ч. 69). В наказі Київській дівізії ч. 49. 8/III. з приводу цього говориться: „в м. Бершаді стоїть II. галицький корпус, прикривається червоним прапором“.

Під натиском російських комісарів галицькі частини стали

в бойову поготовілю проти нас. М. Бершадь спішно перетворювалось в імпровізовану фортецю: навколо плутались дроти, на вулицях з'явилися барикади, з вікон найвищих будинків стирчали кулеметч — он яка грізна постава! Проте ми не журились — занадто вже раділи Галичане успіхом нашої партизантки; наша популярність поміж ними була чималою такн. Не грізка постава Галичан примусила нас більше розважливо поставитись до переходу через р. Буг. Були для того більше серйозні причини.

Уманські газети із 6/III. 1920 р. в оперативному звіті російського командування подавали: „нами занято м. Мясківка і Томашпіль. В 30 верстах на південний-схід від Летичева ідуть уперті бої з великими силами ворога“. Було видно, що Російсько-Польський фронт досить близько від нас. Після нашого переходу через Буг почалобися стихійше приєднання Укр. Галицької армії до нас. Галичане зірвалиби з Росіянами, а ми не звали, як ставляться до нас Поляки. Надії на велику прихильність Поляків у нас не могло бути. Правда, ми вже мали відомости, що десь исто в районі Могилева, нето коло Камінця була якась наша частина, котрою командував Ол. Удовиченко. Але ми не знали про його стосунки з Поляками. Від І. Мазепи обіцяних відомостей не одержали.

Огож ми й вирішили продовжувать справу самотужки. До м. Бершаді їздили уповноважених з наказом відшукати представників таємної начальної команди Укр. Гал. Армії¹⁾, одержати від неї інформації про стан за кордоном і коли можна, договоритись про дальшу політичну тактику. Завдання наших посланців не було легким. До кого звернутися? Не до комісарів же, поставлених Росіянами чи командірів, котрих теж намагались Росіяне вибрати із „найпевніщих“. Колиби посланці спробували пройти в м. Бершадь легально, то безперечно довелобися їм мати переговори з Чека. Поки вони добилися під виглядом жебраків до м. Бершаді, мимоволі старших командуючих, поміж нашими і галицькими частинами розпочались „бойові події“.

Росіяне насголяли, щоб з Бершадської залози вислано відділ зо всіх родів зброї до с. Устя для забезпечення моста біля Гайворона. Такий відділ іслано під командою пор. Мацькова. Від нашої армії в цьому районі провадив розвідку кінний полк Чорних Запоріжців. Довідавшись, що в с. Усте перебуває відділ „червоных“ галичан, командуючий „чорними“ полк. Дяченко не витримав і по власній ініціативі зробив наскок на с. Усте, захопив цілу батарею і частину залози; решта розбіглася хто куди. Все обійшлося без стрілу. Після такої „перемоги“ батарея і „полонені“ були припроважені до армії. Хто хотів з „полонених“ вернувся до Бершаді, а решта лишилася працювати у нас коло батареї. Ініціатива п. Дяченка пошкодила праці і наших уповноважених, бо Росіяне побільшили чуйність.

Проходив час. Ми ніяк не могли довго стоять на одному місці. Треба було бити ворога, коли не хотіли самі бути битими. Ми знову хитались. Що робить? Переходить р. Буг, вішать на шибеницях російських комісарів і приєднують Укр. Галицьку ар-

1) У нас були відомости, що така Нач. Команда існує.

мію, чи ні? А коли приєднаємо, то що ми будемо з нею робити? Відсутність інформацій з поза кордону тяжко відбивалася на цій справі. При більшій енергії ворог міг вирвати від нас ініціативу і тоді булоби кепсько. Армія була втомлена. У деякого з командного складу нерви почали псуватися.

Боролися дві думки: одна — переходить Буг і форсовними маршами підійти до фронтів з метою прорватись до Поляків, котрі нібито не повинні ставитись вороже до нас; друга — дозв'язку з таємною Нач. Ком. Укр. Гал. Армії і до одержання певних відомостей про стан за кордоном не переходить р. Буга і розпочать більше активні операції проти Росіян.

Перша думка мала за собою те, що армія за кілька днів моглаби вже відпочити, не маючи загрози з боку Росіян. Проти себе вона мала: можливість обеззброєння Поляками й інтерновання, тобто фактичну втрату того, що цілу зиму ми так берегли і безперечно ліквідацію Укр. Галицької Армії. Друга думка мала за себе: можливість виграти час і більше активними операціями дати знати за кордон про район нашого перебування; до того же чекалось прибуття І. Мазепи; розуміється, що при другому рішенні оставались всі позитивні впливи нашого перебування на окупованих Росіянами теренах; проти загрози від Росіян у нас була зброя. Проти другої думки було: безперечне ризико бути розбитими; витрата решти амуніції (залишлось 10-15 набоїв на рушницю і 20-30 на гармату); інтензивні операції обов'язково мусіли викликати відповідну контракцію з боку ворога. Коротко перше рішення: мінімум ризика і надія на відпочинок; друге — значне ризико, але остаточне рішення буде прийняте при більшій ясній ситуації; більше активні операції підносили авторитет нашої армії не тільки поміж населенням, Укр. Галицькою армією, а також і серед Поляків, котрі мусіли відчутти вплив нашої праці на фронт.

За першою думкою стояли подк. Никонів (т. в. о. командир Волинської, бо Загроцький хорував на тиф), полк. Стефанів (к-р 3 кін. полку) і п. Долуд (т. в. о. Начал. штабу армії). Другу думку бороняли: я і Гулий (командуючий Запоріжцями). Омелянович-Павленко ховався зі своєю думкою. Я мотивував свою думку ще й тим, що перебування наше в заплілю ворога мусить бути позитивним чинником для нашої дипломатії, котра не повиннаби не використать такого факту (за кордоном ніхто не знав дійсної кількості армії).

Тимчасом вернули наші післанці з м. Бершаді. Нічого конкретного вони не привезли, бо не нашли з ким офіційно говорити; привезли вони тільки власне переконання, що без великогого труда можемо „забрати в полон“ всю Укр. Галицьку Армію, бо там всі за нами, опріч російських комісарів.

Так протяглося кілька днів. Видано два накази армії про перехід через р. Буг (ч. ч. 52 і 53 с. Улянівка), але обидва накази відмінені.

Одержані нові відомости про рух XIV. російської армії з Півдня на Польський фронт ще більше переконували мене, що час до прориву на Захід ще не прийшов. Такий прорив, на мою думку

мусів бути зроблений в момент найкритичніших боїв поміж Поляками і Росіянами. Тоді булаби можливість для нас використати тяжке положення їх обох. Я в категоричній формі заявив, що йти на Захід зараз є річчю недопустимою. Мене підтримав енергійно Гулий. Нарешті до нас прилучився і Ом.-Павленко. Для решти нічого не лишалося, як погодитися на дальшу боротьбу в запіллі.

Починаються наші демонстрації. Майже одночасно ріжними дівізіями армія захоплює мм.: Гайсин, Умань та Ольвіополь і залізничий вузол Христинівка. З повітів: Гайсинського, Липовецького, Уманського, Звенигородського, Ольвіопольського зникає окупаційна влада, або гине від козацької руки. Приходить до заворушень у Винниці та інших містах Правобережжя. В цей раз знову використовуються міста для друку відозв.

І. Мазепа, що властиво оден з членів уряду підтримував звязок з армією, дійсно почув, де ми, але йому довелося більше місяця блукати по наших слідах, доганяючи армію, бо армія, не чекаючи контр-акції ворога впірнула в степах Херсонщини.

До цього часу Червоні Росіяне провадили агітацію проти „професіональної партізанщини“ та „бандітизму“, не називаючи імен керівників. Тепер вони не мали рації того робити, бо населення цілої України через свої організації було добре поінформоване, хто і для чога провадить оту „партізанщину“, що сіллю в оці була Росіянам. Посипались проклони всіх комуністичних російських святих на голови проводирів. Всіх нас поробили „бівшімі царськими генераламі“, хоч ні одна людина в цілій армії ніколи не була російським генералом. Чомусь мене лаяли гірше навіть від Ом. Павленка, хоч, мені здається, я того й не заробив, бо швидче був революціонером, ніж контрреволюціонером. А головне, що Росіяне знали мене виключно, як революціонера. Та це не перешкодило Росіянам назвати нас „болше злостними контрреволюціонерами, чім сам Денікін“. Може й тут вони мали рацію, бо Денікін хоч боровся проти „Советскаго Русскаго Государства“ то власне хотів тільки здихатись „Советськаго“, але „Русское Государство“ для його було такеж миле, як і для Московських революціонерів, що дивились на революцію, як на засіб опанувати над світом. А ми все підкопували і „советское“ і „русское“.

Відбилися наші операції і на настроях Укр. Галицької Армії. Там побачили, що ми не жартуємо і почали теж готовитись до якихсь акцій. Галичане вислали з Бершаді післанців до нашої армії. Ці післанці (оден з них пор. Сайкевич, привіще другаго мені невідоме) догнали Ом.-Павленка в м. Умані, де одержали від його якусь таємну директиву. Зміст директиви мені невідомий, бо я в той час був далеко від Уманя.

Після складних маневрів на протязі цілого місяця, великих маршів, часом надзвичайно ризиковних боїв армія виїшла в район Апанієва, Балти, Бірзулі. Ціль виходу в той район зазначена в наказі армії ч. 67 із 17/IV. 1920 р. „Щоби цілком інформуватися відносно стану в районі Ольвіополя, Ольгополя, Бірзулі (Балти), Тирашполя та Одеси“ — говорить наказ.

22—24. квітня 1920 року відбулися бої, в котрих ми всі сили, що були в Росіян на півдні, знищили. На 25/IV. армія скуп-

чується в районі Анапієва, Балти, ст. Любашівка. Про ситуацію на півдні в наказі армії ч. 73 із 25/IV говориться: „По одержаних відомостях від власної агентури — в районі Одеси, Миколаїва значних вожових сил нема. В самих містах помітна паніка. Потих же відомостях на відтинку Могилів-Подільський, Варнярка комуністи одноцільного фронту не мають. Наші війська на цьому фронті окопалися“.

Яка кількість „наших військ“, яке їх відношення до Поляків, які вони ставлять собі найближчі завдання, ми нічого не знали. З позакордону ніяких інформацій не одержано. Знова без якого будь звязку з еміграцією треба було приймати рішення куди йти: на південь чи на північ.

Одеса, Миколаїв, Херсон тягли нас на південь. Опанування побережжам Чорного моря розкривало перед нами широкі політичні перспективи і давало великі економічні вигоди. Всі дані промовляли за тим, що захопити південь не буде тяжко для нас. Правда було ризико, що Росіяне намагатимуться скинути нас в море, але де не було ризика? Політика промовляла за рух на південь.

Посуваючись на північ ми наближалися до Укр. Галицької Армії та до тих військ, що „окопались“. Була надія, що нарешті ми добудемо відомости про нашу закордонну політику.

А що як, скупчившись на півночі, ми такі не знатимемо, що нам робить? Підійшовши до фронту, ми мусіли приймати рішення негайно. А яке, ніхто не знав, бо ситуація не була поки що ясною. Рухом на північ ми зразу ставили себе в повну залежність від політики Петлюри. Могло бути, що Петлюра теж не мав ні пляну боротьби, ні рішення, або коди й має, то такі, що не відповідають ні ситуації на Україні ні інтересам нації. Останнє могло бути, бо наша еміграція не була поінформована про дійсний стан на Україні. Тут знову виринула проклята моральна втома вищого командного складу армії, — козаки почували себе чудесно. Все втомлене тягло на північ: хотілося відпочиць.

І знову думки стали ділитися. Мене тягло на південь. Підтримував мене Гулий, що ніколи не знав втоми і любив ризико. Можливо, що наша думка перемоглаби. Але трапилося дуже прикра несподіванка. Ця несподіванка примусила армію рухатись на північ. І по цей день жалую, що своєчасно не поставився категорично за рухом на південь, як зробив у Н. Чорторії 6/XII 1919 р. і в районі Гайворона 12/III 1920 року. Можеб тоді на довелось воювати за інтереси чужої нації, та „відпочивати“ в таборах задротами.

26/IV в с. Познанка (20 вер. на схід від Балти) відбулася нарада командуючих дивізіями. В цей час ми одержали вістку, що Укр. Галицька Армія розпочала бойові акції проти Росіяни. Розпочала вона їх цілком самостійно, навіть без повідомлення нас. Були також одержані відомости, що виступ Укр. Галицької Армії був зроблений в день переходу до наступу Поляків.

Ми були майже певні, що Укр. Галицька Армія мала цілком серйозні підстави для своєї акції, особливо такої поспішної. Гадали, що Галичане дістали наказ від свого закордонного політичного центру про допомогу Полякам. А це могло статися тільки

при відмовленню Поляків від Східної Галичини. Бо годі було пояснити, щоби ні з сього ні з того Галичане виступили спільно з Поляками.

Доля нації рiшається там, де ллється кров. Армія, що не обмежує своє завдання парадми, обов'язково піде туди, де точиться бій. Як магнет тягне до себе залізо, так бій притягає військо. Нема більше аморального вчинку проти того, коли одна частина війська знаючи, що друга провадить бій, залишиться бездіяльною, а не напружить всіх зусиль, щоби своєчасно допомогти своїм.

Наддніпрянська армія вирушила на північ. Перший раз після Любара ми пішли за течією. Свою до цього часу свободну волю ми відпорядкували подіям, які виникли помимо нашого бажання.

В м. Ольвіополі догнав армію І. Мазепа. Він теж погодився з нашим рішенням. На жаль ті відомости, що він привіз нічого не давали нам, бо І. Мазепа більше місяця догаював нас. В час його виїзду на Україну, не було нічого конкретно вирішеного що до взаїмовідносин Польщі та України, хоч переговори і провадилися. Ол. Удовиченко формував дивізію і, не було ніяких даних, щоби Поляки захотіли нас обеззброювать.

В районі Ольгополя до армії приєдналась Галицька кінна бригада Шенаровича. Ця бригада теж зробила марш з під Тирашполя до Уманя для з'єднання зі своїми.

29/IV в наказі по армії ч. 75 сказано: „Київська дивізія повідомляє, що 25—26/IV на ст. Вапнярка був бій поміж Галицькими частинами і комуністами (Росіянами). В наслідок бою частина Галичан (коло сотні) була обеззброєна і направлена в Тульчин, а решта відійшла на південь в напрямку м. Камінки“.

Вимагався спішній рух на північ, бо обеззброєним загрожував розстріл. Запізнення загрожувало тим, що Росіяне погромивши Галичан, повернуться проти нас.

1, 2, і 3. травня армія провадить бої в районі Тульчин, Вапнярка, Комаргород, Крижепіль. — Ми знищили центр XIV. російської армії, але Укр. Галицькій Армії не допомогли. Частина її була розбровна Росіянами і розстріляна, а друга частина пішла, як полоненні в польські табори.

Та ми про те не знали. Я носив у себе припис Командуючого армією виробить умови приєднання Укр. Гал. Армії до нас. Не довелося його використати, бо Укр. Галицької Армії не стало. Про це ми дізналися потім.

Червоні Росіяне, обезсилені виступом Укр. Галицької Армії і нашими операціями в районі поміж Бугом і Дністром, відійшли далеко на схід і на південь. А за ними посувалися на Україну Поляки. Європа і цілий світ читала про перемоги польського війська.

Ми опинилися на фронті поруч з Поляками. Керівники армії більше не провадили політики, а тільки воювали. Ми стали перед фактом знищення Укр. Галицької Армії і відмовлення Петлюри від Галичини, Холмщини і Волині на користь Польщі.

Вже після прориву до польського фронту Омелянович-Павленко писав: „Комдівам Запоріжської, Київської, Волинської, От. Шенаровичу і Полк. Удовиченко... армії нашій предбачається по-

хід на південь для опанування Одеським районом." Чи не краще булоби опанувати ним тоді, як ми були на півдні і мали для того всі можливості?

Нам не довелося ходити на Одесу, бо це не було в інтересах Польщі. Варшава керувала нашою політикою і військом. Найбільшого подиву гідна упертість Укр. Галицької Армії, з якою вона намагалася схоронити свою боюву силу. Та сила потрібна була Українському народові. В похмурих днях осені 1918 року народилася вона і тільки зіп'явшись на ноги, мусіла стати в обороні своїй Батьківщини. Від берегів Сяна і гір Карпатських до самого Дніпра пронесла вона національний прапор, все більше і більше переймаючись ідеєю боротьби за Соборну Українську Державу. Лишена без політичного проводу вона нераз-у-раз вірно орієнтувалась у надзвичайно складних політичних обставинах і в наслідок того помилялася. Було в неї палаюче любов'ю до Батьківщини серце, та не було належного політичного досвіду і витривалости, щоби холодним розумом зважити всі „за“ і „проти“ перед прийняттям рішення. В наслідок цього прийшла катастрофа: Української Галицької Армії, як організованої сили не стало в ясн і теплі дні весни 1920 року. То є страшна катастрофа. Кожна армія, ідучи в бій може загинути, але загинути за власну ідею не шкода. Виступ Української Галицької Армії проти Росії великі користи дав ворогам, а нам зробив шкоду. Він був передчасний і необмислений.

Поки є живі б'вщі члени таємної Начальної Команди Укр. Гал. Армії, обов'язком їх перед Батьківщиною є подати, котрий з ворогів і як саме спровокував виступ, що потяг за собою неоправдану катастрофу.

Поза іншими була в обох армій одна ціль — зберегти себе через зиму 1919-20 р. р. для дальшої боротьби. Українська Галицька Армія політично оборонялася. Момент для переходу до наступу був невдало вибраний і, як наслідок поразення — ціль не була досягнута.

Наддніпрянська армія рішила, що краще бити, ніж бути битому. Вона весь час мала провідну політичну лінію. Ні разу не схилила прапора; ні одного компромісу з ворогом! І це її спасло. Армія нападала на ворогів і не тільки схоронила себе, а навіть побільшила свою силу. Наслідком, була перемога, бо ми досягнули поставлену ціль.

Не вина нашої армії, що після того, як вона віддала себе в розпорядження наших політиків, їй довелося воювати не за власну національну ідею, а за ідею польської нації. Для нас булоби краще рішати політичні питання без окремого політичного проводу, бо як мати поганий окремий політичний провід, то краще не мати його.

Невдала політика довела Наддніпрянську Армію туди, де вже перебувала Укр. Галицька Армія — за польські хроти. Армії не зуміли своєчасно об'єднатися. Це зробили за нас політики, об'єднали нас в неволі. Підпорядкування нашої політики, політиці Москви та Варшави, неминуче мусіло підпорядкувати і нашого вояка російському салдаатові та польському жовнірові.

Розділ VI.

Боротьба армії з анархічними елементами. Жидівське питання. Провокації Росіяни. Неоправданий жах у Жидів.

Ще коли армія машерувала в район Любара, Головна Команда дала розпорядження, що на далі в армії лишаються тільки „бажаючи“. Всі, хто не хотів далше провадити боротьбу, використав дозвіл і залишив армію. Отже з Любара вирушили виключно „бажаючи“, охочі.

Що були за люди оті бажаючи? Звичайне охочокомонне військо з професіональних воєнків, чи ні? — Безперечно з армією лишилася певна кількість людей, для котрих ідея визволення України відіграла другорядну роллю. Але таких людей було дуже мало. Поміж ними були люди, що шукали ризика, а часом і матеріальних користей. Рештаж армії коло 97—98% складалися з людей, що поставили собі волю Батьківщини над усе. Маючи такий склад частин, команді не доводилось дуже напружувати спільну боротьбу з анархічними елементами в самій армії. Звичайно ці елементи дуже швидко лишали армію, боячись за своє життя.

Інакше виглядала справа з анархічними елементами, що були поза армією. Такі елементи раз-у-раз використовували моменти, сприяючі їх діяльності. Панування Добровольчої армії з її погромною ідеологією не могло не лишити слідів. В час анархічного відвороту офіцерських відділів цієї армії скрізь по містах і містечках лишалися гуртки бандитів. Ці гуртки не показувалися по селах, бо селяни раз-у-раз були готові до опору. В містах справа зі своєю самоохороною виглядала гірше. Але потроху і тут населення організувалося і грабіжники мусіли ховатися. Зате були випадки, що вони використовували момент приходу якої небудь частини, особливо серед ночі, влезали на верх і на протязі години, поки стомлена частина розташовувалась, робили своє ганебне діло. В такі хвилини населення звичайно не знав, хто прийшов до міста і боїться вразж ловити злодіїв. Коли сам командір частини хотів зловити злочинців, то останні зникали. Але були випадки, що населення, чи військо ловили злочинців, яких розстрілювано або по суду або по наказу старшого командуючого, коли не було сумнівів, що до вини пійманого; останні випадки були тільки при захопленню на місці злочину.

З анархічними елементами командування боролось надзвичайно енергійно, нероз ривкуючи впасти жертвою кривд, котра сама не знала, що робила. Такий випадок трапився в м. Миколаїві

(біля Проскурова) 23/XI 1919 року. Юрба в кількх десятків люду зрабувала склад кожухів, що належали місцевим купцям, але були замовлені одною з наших військових частин. Через містечко проходили частини ріжних дівізій, деякі робили короткий відпочинок. Мені довелось нагодитись на грабунок. Юрба звикла в ріжні сторони, але одного я таки застрілив з револьвера. Серед частини Запоріжської дівізії хтось пустив провокацію, що „жиди забили запоріжця“. Юрба козаків — Запоріжців оточила мене і, не знаючи хто я такий, хотіла на мені помститися. Наспіла частина, що йшла з колюною і розігнала охочих учинити самосуд. Опісля останні почували себе ніяково, коли виявилось, хто і за-що був забитий.

За час після виходу нашого з Любара перший офіційний документ в цій справі я маю із 24/XII. 1919 року. Командуючий Київсько-кінного полку рапортом на імя командуючого дівізією доносить, що в м. Жашкові траплялись випадки грабунків і просить: „Прошу дозволу грабіжників розстрілювать на місці злочину“. На рапорті покладена резолюція: „Грабіжників розстрілювать на місці грабунку — про це були накази“.

В наказі армії ч. 18 із 12/I 1920 р. говориться: „По відомостях в м. Умані знаходяться запаси спирту. Начальникам частин взяти його під охорону і без дозволу команданта міста не видавати“.

В час перебування армії на Лівобережжю 14/II 1920 р. в наказі армії ч. 1. знова говориться: „Вже третій місяць, як наше військо свідомо величають во імя нашої ідеї, на честь нашого прапора. Від старшин до наймолодшого козака мусять всі твердо знати, що кожний ганебний випадок є ганьба нашого прапора, нашої ідейности, за що багато славних старшин та козаків уже положили свої голови.“

„Старшини і козаки, слідкуйте за своїми вчинками і карайте, карайте без всякого жалю всіх тих, хто прийшов у наші ряди не по переконанню, а як злодій, що краде у нас єдину нашу вартість, єдине майно — нашу честь“.

Накази не були одними погрозами чи відоввами. Злочинців каралося так, як тільки можна карати в умовах партизантки, де немає вязниць. Звичайно грабіжників каралося на смерть, а ті особи, що не вжили своєчасно заходів для припинення грабунку, каралося на тіло і виганялося з війська.

В м. Черниво (Куликове поле) на Ананієвщині по моему наказу розстріляний на місці злочину козак Синько, що допустився грабунку і поранив малого, десятирчного хлопця.

В час бою під Балтою 23/IV 1920 р. в місті виникла пожежа. По причині страшної бурі припинить пожежу було надзвичайно тяжко. Козаки і старшини тилкових частин всі боролись з пожежою, а в той час із десятком місцевих грабіжників наскочили на ячний склад і почали його розтягати. Частина грабіжників (чоловіки) були розстріляні, а частина (жінки) покарані м'якше.

В наказі Київській дівізії ч. 128, 31/IV. 1920 р. зазначено: „Урядовця для доручень при господарі 5 пішого полку Мосіка Віктора за те, що будучи командованим в м. Чечельник, брав на

заводі для своєї частини алькоголь, не маючи на те уповноваження, позбавляю ранги і арештовую на один місяць суворим арештом, який замінюю двадцятьять нагаями і на завсіди виганяю з дівізії“.

Розуміється, що армія принципово однаково відносилась до громадян України, якої воли не були нації: злочин, поповнений на кимбито не було, карався безоглядно.

Але Росіяне, особливо Червоні, провокували нашу армію і населення зо всіх сил. Серед селян та українського населення у містах такі провокації не приймалися. Зате в Жидамі Росіянам було лекше. Жидам говорилося про „ужасниє погроми Петлюровцев“ і вони вірили в те. Вірили Жиди тому, що айтували поміж ними „чекісти“ і комісарі, котрі самі походили з жидівської нації. Свойому швидше вірили, ніж чужому.

Я дивувався відсутности свого інформаційного апарата у Жидів. Живучи на Україні, Жиди мусілиби знати народ, серед якого мешкають. Але ні: вони краще вірили Росіянам, що витворили цілу погромну літературу, ніж Українцям, хоч ми не маємо ні одної книжки антисемітського напрямку. Жиди вірили Росіянам, не зважаючи на цілу повнє погромів, що залили Україну під час перебування Добровольчої армії, армії тов. Буденного, рейдів Шкуро та інших. Думаю, вірили виключно тому, що Червоні Росіяне охоче брали до себе на службу Жидів і давали їм посади... катів у Чрезвычайках.

Червоне Російське Правительство використало для своїх національних цілей Жидів у повній мірі. Ні одно правительство не взяло до себе на службу стільки Жидів, як то зробив Московський Совнарком. Можна було завчасно предбачити, коли Росіяне, мов Пілати, умиють руки і скажуть пригнобленим націям: „в усьому винен Жид“.

У Жидів не було озброєної сили, котра б стала в обороні своєї нації. За те велика кількість Жидівської молоді служила в Червоних Росіян і, виконуючи обовязки катів, творила ворожнечу до себе в широких масах населення. Жидівська нація була зброєю в руках Росіян на Україні.

Жида намагалися оборонити себе криком. Не одну сотку сіл на Україні повернули Росіяне в руїни. Населення тих сіл пішло в повстанці та армію, коли не загинули зразу від куль ворогів. Те населення належало виключно до української нації. Воно зі зброєю в руках стало в обороні своїх інтересів. Зовсім инакше виглядала справа з Жидамі. Зі знищених місточок і міст вони розбіглися хто куди. Мандруючи через ще не знищені містечка вони розносили жах, який несла революційна війна вьому населенню, а не тільки Жидам. Але вони говорили виключно про свое нещастя. І коли їх питали, хто вчинив попром, то вони не знали, що відповідати. Тільки згодом, вичитавши в російській пресі, що у вьому винні Українці, Жида теж складали вину на Українців. Провокаційним шляхом ширився поміж жидівським населенням неоправданий жах перед Українським військом. Доходило до того, що старшим командуючим доводилось розшукувати жидівського рабіна, щоби передать йому про дійсне відношення війська до населення.

6/III 1920 року мені довелося говорити перед цілою жидівською громадою м. Голованівсько.

Тільки через декілька годин після розташування частин, на вулицях з'являлося жидівське населення. Таке недовіря і жах, що базувались виключно на провокаційних чутках, шкодили і Жидам і нам. Бо годі було своєчасно перекувати кні, полагодити зброю, пошити одєжу то що, нанявши містечкових майстрів, коли всі Жиди тільки через певний час на світ з'явилися після приходу війська.

Наслідком жидівського жаху в час походу трапився такий прикрий випадок. В час пожежі в місті Балті 23/III з початку ціле жидівське населення не брало участі в ратуванні свого майна, рахуючи, що місто навмисне підпалене нашим військом. Тільки енергійні заходи нашого команданта міста п. Добротворського і військових частин коло локалізації пожежі і вратування та охорони майна мешканців переконали Жидів у їхній трагічній помилці.

При певній витревалості і краще налагодженій інформації з боку жидівського населення армія чималоби могла зробити в обороні містечок від анархічних елементів. Але Жиди не спромоглись ні на що більше, окрім крику. Вони переказували інформації про погроми за Росіянами, бо своїх інформацій не мали. Доходило до того, що переляканий Жид ділив одну особу на двє і називаючи її одним імям, хвалив, а називаючи другим, лаяв.

Загалом у Жидів не було хисту до належної організації своєї самоборони. На місцях вони покійно клали голови під обухом анархії, а тікаючи, ляяли того, кого не треба було лаяти і хвалили якраз того, хто не був вартий похвали.

Розділ VII.

Повстанчий рух і „перемоги“ Білих армій. Повстанчий рух і політика державного центра. Рух Червоних Росіяв на Україну і позиції повстанців. Заходи армії коло організації повстанчого руху. Невикористана сила.

На роботу Григорієва, Зеленого, Ангела, Сєколовського та інших повстанчих ватажків ніхто не звернув належної уваги, окрім Червоних Росіяв. Тільки останні звернули увагу і вірно оцінили силу народного руху. Червона Москва вміло використовувала повстанців проти своїх ворогів і безоглядно боролася з ними у себе на задах.

Російська реакційна преса протрубила світові про перемоги Білих армій над большевиками. Європа щиро повірила в силу і завзяття Білих Росіяв. Тай тяжко було не повірити, не знаючи місцевих обставин. Здавалося, що факт руху Білих армій на північ сам говорив про їх непереможну силу.

Але в непереможну силу Білих вірили і наші фахові керівники війська. Ще на Жмеринській нараді зі схемами, мапами і числами в руках доводили силу Денікіна. Ніхто не звертав уваги на те, що рух Білих на північ не далеко переступив за північну границю України. По звільненій повстанцями території України не було тяжко машерувати на північ. Та коли „Озброєні сили Південної Росії“ дійшли до південної границі Росії, то зразу ж затрималися і згодом почали когитися назад. Денікін ніяк не міг перевернути Україну в південну Росію. Було то завдання над силу. Дійсній південній Росії краще подобався режим Леніна та Бронштайна, ніж лад, який обіцяв Денікін. Останній вважав, що повстанці б'ють Червоних Росіяв, як своїх клясових ворогів і тому не гадав, що і йому доведеться загинути під ударами нашихже повстанців, котрі боролися проти Росії, представником якої був Денікін. Потім він здається переконався у своїй помилці, але трохи запізно.

Наш державний центр теж не розумів, що повстанчий рух є позитивним фактором великої ваги в боротьбі проти окупантів. За весь час уряд не зробив ні одной серйозної спроби допомогти котрому небудь з повстанчих керівників обєднати керування цілим рухом в одних руках. При великій популярності серед населення повстанчих ватажків, при певній допомозі фаховими силами для технічної роботи, повстанчий рух мігби виявити багато більшу силу, ніж виявив. Замість допомоги, державний центр фактично вносив деморалізацію в ряди повстанців.

Уряд весь час видумував свої повстанчі центри і доручав їм кермувати рухом. Так у половині липня 1919 року „Головнокомандуючим повстанцями“ був призначений зовсім невідомий населенню Малолітко (він же „Сатана“). Малолітко зник з обрію, нічим не виявивши свого „головнокомандування“, опріч одного наказу Київській групі, що входила в склад армії і тому не могла виконувати наказів Малолітка. До повстанців він не поїхав, бо там його ніхто не знав. Пізніше у вересні 1919 року „Головним Отаманом повстанців“ призначено Волоха. Останній до свого призначення ніколи не відігравав ролі в повстаннях. Не виявив себе нічим Волох і після призначення. Видно, що він небагато розумівся на повстаннях тому, що навіть при своєму повстанні, проти призначивших його, в м. Любарі недотепно зорганізував переворот. Воно і не дивно, бо то був перший повстанчий виступ „Головного Отамана повстанців“. Волох користувався, мабуть не малим авторітетом і в Петлюри, бо на відозвах містив свій підпис рядом з Головним Отаманом військ. Прочитавши таку відозву з двома підписами „Головних Отаманів“ не легко було для звичайного громадянина зрозуміти, котрий з двох отаманів головніший. Ця неясність таки довела до того, що Волох в Любарі оголосив себе верховною владою. Волох знаходився при уряді, нікуди не відїжджаючи, як і належить головному отаманові. Відозви, ним підписані, не попадали до повстанців, а колиби і дістались туди, то навряд чи малиби вплив.

Одночасово з Волохом і Малолітком у Кам'янці існував Всеукраїнський Повстанчий комітет на чолі зі соц-рев. Петренком. Цей комітет одержував з державної скарбниці гроші на свою роботу. Мені невідомо, як ділилися функції поміж Петлюрою, Вололохом, Малолітком і повстанчим комітетом Петренка. Не довелося стрінутися ні одній особі, яка, маючи доручення і директиви одного з тих центрів, працювалаби по їх серед повстанців.

Можна припустити, що не в інтересах урядового центра було підпирати і без того популярних повстанчих керівників. Навпаки, потрібно було дезорганізувати і деморалізувати повстанців, що й робилося призначенням таких осіб, як Малолітко, Волох, Петренко та інші.

Не маючи центра повстанчі організації виникали і провадили працю по власній ініціативі. Тому в політичній тактиці повстанців часом помічалось певні розбіжності. За те всі повстанці твердо стояли на принципі суверенності української нації і боронили її зброєю від Росіян Білих і Червоних.

Командуючи цілою групою (5 і 12 дів.), що складалася виключно з повстанців, я раз-у-раз мав досить рапортів від своїх підляглих з проханням висилати їх в тили ворогів для повстанчої роботи. Ще в час боїв з Добровольчою армією на р. Бугу в жовтні 1919 року до мене зголосився чет. Мелешко з гуртком старшин та козаків, бажаючих перекинутись в тил ворогів. Сам чет. Мелешко і його старшини походили з Єлисаветщини, де вже передтим працювали в повстанцях. Туди вони й помандрували, обминаючи більші загони Росіян і винищуючи дрібні загони та адміністрацію.

В районі Вапнярки, коли стало ясно, що армія продовжуватиме відворот на захід, пішли на Київщину: сотн. Бондаренко та хор. Кузьменко-Титаренко. Оба вони походили зі Звенигородщини. Вони помандрували в рідні околиці, захопивши зі собою по десятку старшин та козаків. Бондаренко розпочав працю на Звенигородщині, а Кузьменко-Титаренко відійшов на Таращанщину.

Всі, хто йшов у тил Росіянам, одержували наказ в найкоротший термін підняти повстання в своїх районах, звязуючись зі сусідами і намовляючи їх до тогож. Почалися повстання. Заклекотала Єлисаветчина, маючи центр у м. Глосах; піднялися повстання на Звенигородщині, Таращанщині, заворушився славетний Холодний Яр¹⁾, перекинулись повстання і на Лівоборезжжя.

Зухвала Добровольча Армія захиталася і стала котиться назад. Величезні військові запаси розкинено по шляхах. Певно, що політики, котрі давали ті запаси Денікінові, не чекали такого фінала свого підприємства, бо зброя і взагалі військові матеріали мав Денікін добірні. Не знаючи сили повстанчого руху, годі уявити, як сталося, що панічно тікаюча до Москви Червона армія виринула в ролі переможця. Було легко Добровольчій армії посуватись вперед по території України, але куди легше довелось тікати назад, бо все тяжке розкинено і воно попадало частиною до повстанців, а частиною до Червоних Росіян.

Блискавична втеча Добровольчої армії після нашого прориву з Любара, поставила повстанчі організації перед фактом посунення на Україну Червоної російської армії. Цей раз Червона Москва йшла на Україну, як то зветься, „з отвертою душею“. Червона Армія одержала наказ Троцького, що вона йде „в гості“ на Самостійну Україну допомагати Українцям в боротьбі проти Денікіна. Тут же тобі формувалось „українське правительство“, куди входили Петровський, Мануїльський та Затонський. Це „правительство“, переповнене бажанням виконати завдання Московського центра, навіть визначало заслуги повстанців. У своєму „Маніфесті“ воно пише: „Ні на одну хвилину робітники та селяне України не мирилися добровільно з насильниками. Страйками і повстаннями боролись вони проти їх“. Отсим „правительство“ признавалося, що Червоні Росіяни теж були насильниками, бо у свій час тікали від повстанців.

Самостійність України декларували Росіяне, де тільки було можна і при кожній нагоді підкреслювали на папері. Нашого державного центру не було на Україні і повстанці, не маючи директив пробують самостійно орієнтуватись в ситуації і зайняти відповідні позиції проти нової навали. А ситуація дійсно була так складна, що не один з фахових політиків скрутивби собі вязи, виплутуючись із неї. Тому й недиво, що була певна різниця в тактиці різних повстанчих організацій.

Були організації, що зразу розпочали озброєну боротьбу проти Червоних Росіян. Особливо різко проти Червоної Москви поставилася Чернигівщина, де працював Ангел.

¹⁾ Холодний Яр — місцевість на березі р. Тасмина недалеко м. Жаботина. Місцевість порізана глибокими та крутими балками і поросла лісом. Тут був повстанчий центр Чигиринщини та Черкащини.

Таких, що вірили в щирість Росіян не було. Зате переважаюча більшість повстанців йшла на компроміс, погоджуючись додати до назви Української Республіки титул „радянської“. Вони нібито годилися помиритися з Росіянами, але при певних гарантіях суверенності України у вигляді... української армії. На платформі організації своєї національної озброєної сили погоджувались і об'єднувались всі повстанці. На такій позиції стали всі повстанчі організації Звенигородщини, де соти. Бондаренкові повелось притягти до загальної організації відомого повстанця Туза, що принципово стояв за „українську радянську владу“. Вся Київщина поділяла позицію Звенигородщини та Таращанщини. Ці організації мали вплив на політичну тактику повстанців і Правобережжя і Лівобережжя. Зі всіх кінців тяглися сюди невидимі нитки звязку.

На жаль багато зібраних документів, що відносяться до діяльності повстанців в цей період, не можуть тепер використати. Вони переходять і в свій час кинуть ясний промінь на рух, котрий навіть деякі з наших кабінетних політиків рахували і рахують анархічним. З документів можна довідатися, як прагнули повстанці міцного керування і не маючи його, самотужки намагалися надати сталість форм своїй організації, як намагалися вони витворити і вибороть певні норми права, які відповідали би інтересам української нації.

Типовим документом для характеристики політики повстанців можуть бути постанови зїзду делегатів від партизанів (повстанців) Деренковецького району, що охоплював частину Канівщини і частину Черкащини. Для повноти малюнку подаю копію з цілого протоколу зїзду без виїмків, опустивши тільки поіменний реєстр учасників.

„Протокол. 1920 року. Січня 7 дня. На зібрання прибули делегати від військових повстанчеських частин: с. Деренковця, с. Черепина, с. Ольховчика, с. Миропілля, с. Корнилівки, с. Нетеребки, с. Бровах, с. Сахнівки, с. Набутіва. Зібрання відкрито п. Грозним в 1 годині дня. В президію вибрані одногolosно: Головою зібрання — п. Певний, товаришом голови — п. Сагайдак, писарем — п. Квітка. Зібранням були поставлені на повістку дня такі питання: 1. Доклади делегатів з місць. 2. Про відношення партизанів до Радянської влади. 3. Біжучі справи. 4. Національні справи. 5. Про зносини всіх повстанчеських загонів з Головним Штабом. 6. Про федерацію. 7. Про цукор. 8. Про затвердження районного штабу.

„Після оголошення зібранню повістки дня, був прочитаний зібранню протокол зїзда представників од волостей Мошно-Городиського району за ч. 3., котрий ухвалили прийнять до відома.

„Резолюція зібрання делегатів.

„1. Вислухавши доклад Отамана Сокола про упорядкування в с. Деренковці загону повстанців, вияснивши мету повстання, зібрання висловлює подяку Отаманові Соколові і всім тим повстанцям, котрі, не жаліючи свого життя, встали на захист своїх сел району від ворогів Українського Народу.

„2. Стоючи на сторожі інтересів трудового Народу, зібрання (зїзд) партизанів-делегатів Деренковецького району (Деренковецька, Завадівська і Корнилівська волості) всіма засобами буде підтримува-

ти Радянську владу, як захитницю інтересів трудового народу. П'остільки поскільки Радянська влада буде іти в контактї з нами і разом з цим вимагаєм від Радянської влади задовольнити такі бажання: а) Вся влада в губернії, повіті і волості повинна належати нам робочому селянському народові і б) Всякі відповідальні посади в Державних Установах повинні заніматись нашими людьми — Українцями.

„3. а) Настирливо вимагаєм, щоб військові частини в повіті творилися з наших людей і разом з цим рахуємо необхідним утворити в повіті та інших місцях окремі частини, які стоялиби на сторожі інтересів робочих селян. б) Маючи на увазі те, що наш народ, завдяки царському уряду, стоїть на низькому рівні просвіти і культури, не розумів слова „комуна“ і засобів користування нею, зібрання відкидає питання „примусового способу комуни“ для нашого трудового народу. в) Проти бандитів, монархистів та інших ворогів Народної волі боротися безоглядно всіми силами з ворогами народної волі, позаяк вони шкодять взяти владу до своїх рук трудовому люду. г) Як виявилось із недавнього минулого часу, Радянська влада допускає занімати в державних установах відповідальні місця Жидами, які, взявши до рук владу, викликали суперечки селян з Жидами, завважаєм щоби надаліше всякі відповідальні посади в Державних установах занімались нашими людьми — Українцями, а коли де займають Жиди то, щоби вони негайно були відсунуті від посад. Вимагаєм, щоб наше військо стояло на нашій території та не посилалось вперед кудись, а коли буде треба, то по вирішенні нашої влади.

„4. Позаяк нація є скарбниця людського генія і поступу, то щоб визволитись нашому народові з під неволі національної, економічної та політичної, то тільки національною стежкою повинні йти ми до свого визволення, а до цього вимагаєм: а) Щоб усі громадяне, якої би вони віри чи закону не держалися б, до якого народу не належалиби, повинні бути рівні перед законом і перед владою вищою і нижчою. б) Щоб місцеве самоурядування було переведено так, що округи, на яких поспіль живуть люди одної національності, матимуть право заводити самоурядування, яке відповідатиме їх національним потребам. в) Щоби в Державних установах строго придержувались порядку пропорціонального представництва. г) Щоб адміністрація по всіх установах силою спеціального закону повинна признавати права всіх національностей і їх рідну мову. д) Щоб до всіх установ виборчий закон на українці був уложений на щиро-демократичних началах тоб то, на основі загального, рівного, простого, і таємного голосування.

„5. Маючи на увазі тяжкий і небезпечний момент і що всякий час можуть наскочить які небудь вороги, зібрання, з'їзд делегатів визнає необхідним і святым обовязком стати всім до спілки і працювати вкупі на користь рідного краю.

„6. Ми Українці не повинні відокремлюватись ні від якої нації а повинні йти в згоді з усіма народами не тільки Російської держави,

а взагалі з народами усього світу, настоюючи твердо, щоб вся влада була в руках трудового народу.

„7. З огляду на те, що селяне, котрі приймали саму живу участь в організації проти денікінської влади, тратили на це сили і час, повинні бути на перший час задоволені маючимся в розпорядженні організації цукром, а для цього зібрання рішило відпустити цукор цим самим селянам через кооперативні установи із Набутівського заводу по твердих цінах (730 карбованців за пуд).

„8. З огляду того, що люди, працюючі в Деренковському районнім штабі взяли на свою відповідальність весь хід повстання в районі в перші його часи, ризикуючи своїм життям, З'їзд вирішив затвердити і надалі цих людей на займавчих ними посадах, як вони займали до цього часу працюючи: Сокил — Отаманом і Начальником районного штабу, Грозний — комендантом районного штабу, Квітка — Помішником коменданта, Гайдамака — діловодом штабу і Тополя — Начальником господарської частини і признали необхідним переіменувати назву штаба із Деренковецького в Деренковецько-Коринилівський районний штаб. Зібрання закрито в 6 годин вечера. Оригінал підписали: Голова зібрання Певний, Писар зібрання Квітка.

„З оригіналом згідно комендант штаба Грозний“.

Я навмисне вибрав постанови повстанців такого району, де не було представників міста. Ці повстанці не вчилися політичної премудрости на дореволюційних зібраннях захоплюючихся студентів. Певно їх голови не були набиті різними теоріями про перебудову світа. Вчила їх боротьба проти ворогів Батьківщини. Тільки в деяких рядках постанов помітний вплив революційної фразеології. Але цю фразеологію повстанці намагаються пристосувати до практичних вимог життя.

В самому початку постанов маємо ніби то визнання „рад“, але зараз же іде клисична революційна фраза, що фактично зводить на нівець всяке визнання. Український селянин визнає „ради“ „постільки, поскільки“ вони будуть творити його волю. А його ідеалом є, щоби влада належала йому, українському селянинові і, щобився адміністрація складалася з „наших людей — Українців“. Все це, розуміється, Червона Москва обцяла дотримувати. Танапі повстанці неймовірно — вимагають гарантій не на папері та в словесних деклараціях, а у вигляді своєї національної армії, котра би підлягала своїй національній владі та стояла на сторожі суверенности нації.

В категоричній формі відкидається „незрозуміла комуна“, хоч не забороняється охочим іти до неї. Найбільший демократ не зможе закинути антидемократичність такої позиції.

Рішуча постава проти бандитів, котрих повстанці вважають однаковими з монархістами, ворогами народної волі. А Росіяне весь час звуть наш повстанчий рух „бандитизмом“!

Вимога усунути від влади Жидів, цих присяглих денационалізаторів, цілком зрозуміла. Опріч того селянин бачив, що 99% Жидів, котрі служили Росіянам, виступали в ролі катів — чекістів. Ті Жиди, що не були чекістами, вислугувались перед Червонсю Москвою, збирали різні податки, розкладки, контрибуції з

українського села і тим викликали певну реакцію в націоналістично настроєному селі. Коли в майбутньому серед української нації прищепиться і розвинеться антисемітизм, то причини до його треба буде шукати в тій ролі, яку відіграла Жидівська молодь в часи найзапеклішої нашої боротьби за визволення.

Всі громадяне рівні перед законами, але ті закони творить і переводить їх у життя сам Український народ, тримаючи виключно в своїх руках владу.

Вимогою демократичного виборчого закону ще раз підкреслюється, що повстанці приймають виключно назву „рад“ для своєї влади, вкладаючи в них свій зміст, котрий догори корінем перевертає „діктатуру пролетаріату“ і навіть „трудоий принцип рад“ наших есерів!

А вже зовсім не знайдете в постановах особливих симпатій до Росіян і бажання „тесного союзу“, про котрі весь час бідкаються „братья русские“. Навпаки, повстанці підкреслюють зовсім однакове відношення до всіх народів світа, відкидаючи якби не були особливі стосунки до народів бувшої Російської держави.

Тільки зформувавши свої політичні вимоги і поставивши над ними крапку, повстанці переходять до своїх хатніх справ. Пригадується життя наших пращурів — Запоріжців, де одночасно творились закони внутрішнього життя, провадилось дипломатичне листування з головами різних держав, йшла поготівля до оборони своїх прав зброєю і в той же час військо само клопоталося, щоби військова скарбниця та склади харчів не були порожніми.

Українська інтелігенція в своїй масі, заплутавшись в різних, витворених чужинцями і перетворених нашими ворогами теоріях, залишила революційні селянські маси на власну долю. І ми бачимо, що в якомусь, нікому невідомому, с. Деренковці збираються наші сільські „дядьки“ і самотужки силкуються витворити підстави до кодексу законів Української держави. Не можна заперечити, що їм те, хоч у частині, не повелося зробити.

Практичний розум і тяжкий досвід помагав „дядькам“ вірно орієнтуватись відносно політики своїх ворогів і вони, відкидаючи незрозумілу „комуну“, не воюючи проти назви „рад“, вимагають гарантій і, не чекаючи згоди Москви з їхніми вимогами, самі творять гаранті організацію штабу війська.

Не треба забувати, що в зимі 1919-20 р. р. таких сільських районів зі своїми штабами і власними, анальогічними Деренковецьким, законами наша армія бачила не одну сотню. Помогти повстанцям, давши їм інтелігентних робітників, армія не могла, бо сама працювала, почувавши обмаль інтелігенції в своїх рядах, котра допомагалаби політичній роботі. Політичні референти, що були при армії, не багато могли допомогти населенню, бо час постою війська на одному місці був коротким, а питань село висувало безліч. Потрібні були постійні інструкторські сили, котріби допомагали селові виплутуватись із різних комбінацій, якими Росіяне хотіли його спутати.

Не маючи ні звідкіль вичерпуючих інструкцій, селяне міняються постановами різних районів для того, щоби надати одностанітності своїй організації і однаково формулувати свої вимоги

до різних „союзників“. Читаний в початку засідань Деренковецького з'їзду протокол постанов Мошно—Городиського району мабуть не ріжнися від постанов Деренковецького з'їзду, бо зібрання не протестує проти того протоколу, а парламентським звичаєм виносить постанову „принять до відома“.

20 січня 1920 р., коли частини Червоної російської армії уже дійшли до лінії м. Черкас, „радянська влада“ скликав I з'їзд партизанів повстанців Черкащини. Багато сіл зовсім не пішло своїх представників на цей з'їзд, рахуючи себе ображеними закликом „самочинної влади“. Приїхали представники організацій, котрі ще надіялись до чогось домовитися із Росіянами. Розуміється, що і самі ініціатори з'їзду хотіли зібрати „найбільше лояльні елементи.“ Тільки від останніх можна було надіятися добитися бажаних постанов. Але й на цьому з'їзді не все обійшлося гаразд.

В самому початку коло половина делегатів на з'їзд покинула засідання з протестом проти слова „товариші“, котрого допустився необережний радянський політик. Повстанці вживали слова „добродій“. Ті, що лишилися на з'їзді, хочоче, як говориться у офіційному звіті, співали інтернаціонал, але виносили постанови, які не зовсім подобались представникам Москви. Як видно зі звіту про цей з'їзд, видрукуваному у „Вістах Черкаського військовореволюційного комітету“ із 24/І 1920 р. ч. 10, повстанці добилися усунення з Ревкому „не наших людей“, як тоб. Ніллена (Жидарусифікатора) та інших. Правда, партизане згодилися вступити в Червону армію, але... українську.

Щоби уявити собі розмір „уступок“ і їх значіння, котрі примушені були ініціатори з'їзду робить повстанцям (найбільше миролюбним!) Черкащини, треба знати погляд керуючих Московських центрів на партизанщину, на Українську Червону армію та на можливість прийняття повстанців до російської армії. В таємній директиві Троцького про військову політику на Україні, що була видрукована в приказі Полтавському Губерніяльному військовому комісаріатови ч. 3 20/ІІ 1920 році, поміж іншими говориться: „Ліквідація професіонального українського партизанства являється... вопросом жи́зни і смерті для України вообщє (власне, для російської влади на Україні! Ю. Т.). Діювцющім на Українській території воїнським частям строжайше воспрещено прінімать в свой состав как партизанские отряды, так і отдельных „добровольцев“. Все партизанские отряды должны бить немедленно разоружени і розформіровани, сопротивляющіеся должны бить істребленни“. А далі знов: „Непременним условієм осуществленія етой цели являється видержка, настойчивость і безпощадное отверженіє всяких компроміссов и сделок с партизанами і партизанщиной“.

Шкода! — ситуація на місцях вимагала і „компромисов“ і „сделок“. На Черкащині не було сили, яка змоглаби „розформіровати, обезоружити, унічтожити“ і, представники Москви пішли на „сделку“ у вигляді організації охоронного куріня з партизанів. Такий же охоронний курінь був сформований на Звенигородщині під командуванням Тузи; було те і по других повітах. Ці охоронні куріні пізніше били Росіян.

Наша армія не багато зробила для організації повстанчого руху.

Загального характеру вказівки про чергову роботу і тактику подав я повстанцям у другій відозві „Селяне“. Розуміється, що одинайцять точок відозви не обнімали всебічно питань, які висувувало повстанче життя.

Ті післанці, що прибували до штабу дивізії, одержували більше детальні інструкції та директиви. Для об'єднання організаційної і політичної роботи серед повстанців я пропонував Ом.-Павленкові зорганізувати окремий відділ при штабі армії, або передати всю роботу до одної з дивізій при умові, що всі зносини з повстанцями йтимуть через одні руки. Це питання зосталося невирішеним.

Сам Ом.-Павленко радив повстанцям перетворюватись у громадську самоохорону під назвою „Січ“. Найбільше серйозні спроби організації „Січі“ робилися на Таращанщині, але невдало, бо отаман Куравський та інші об'єднали коло себе всі активні елементи і ставили собі завдання багато ширші від самоохорони.

Не маючи дозволу організувати керуючий центр для повстанців, я вислав сот. К. для налагодження зв'язку зі всіма повстанцями. Містом осідку зв'язкової централі вибрано район найсильнішої повстанчої організації. На Таращанщину, де вже працював хор. Кузьменко-Титаренко, якого я вислав ще з під Вапнярки, післав хор. Івана Бабія, котрий працював у Куравського виконуючи обов'язки начальника оперативного відділа в штабі. Таращанська організація пізніше виявила себе найбільше активно.

Залишав і Загрозький для праці серед повстанців старшин Волиської дивізії.

Своїми рейдами армія робила великий позитивний вплив на активність повстанчих організацій. Є то частина того, що треба було би зробити. Головною причиною цього була відсутність при армії належного кадра досвідчених людей, котрих можна було би відрядити до повстанців. Немалу шкоду для роботи зробило те, що армія так і не спромоглась зорганізувати хочби маленький орган для зносин з повстанцями, щоби не віддавати сеї справи на добру волю окремих осіб, котрі, поза позитивною роботою, безперечно вносили і повний хаос в повстанчі організації своїми часто противолежними вказівками та „порадами“. Самі по собі серед повстанчих ватажків висувались люди, що централізували при собі керування більшими районами.

На Полтавщині в цей період відіграє значну роль Левченко. На Чернигівщині працював хор. Г. На чолі повстанчої організації Холодного Яру став сотн. Чучупака. Був то видатний та енергійний керівник; можна було надіятись, що Чучупакі поведеться стати в центрі цілого повстанчого руху, але він загинув у березні 1920 р. Проданий провокатором і оточений зо всіх боків Росіянами, уже ранений, Чучупака забив себе із револьвера, щоби не віддатись до полону. На Єлисаветщині працювала організація Мелешка. В районі Нового Буга кермував Шохін. До цих організацій тяглись менші райони. Можна було повернути цілий рух в страшну для ворогів силу, та не було для того відповідних людей.

Зимою 1919-20 р. р. і весною повстанчий рух не мав керівників, котріби значно перевищували середній рівень. Такі величні, як Зелений та Грігорієв загинули. Не було вже і Соколовського та багатьох дрібнищих особистостей. Але енергія народних мас не вгавала. Рух Поляків на Україну весною 1920 року, до певної міри деморалізував повстанчий рух. Найменше здержливі елементи не витримали і повстали, давши тим можливість без опору посунутись Полякам аж до Києва. Але велика більшість, не знаючи позиції Поляків у відношенню до України, заховалася пасивно; були й такі організації, котрі поставилися ворожо проти Поляків так само, як і проти Росіян.

Повстали активно організації: Таращанська, Чернігівська, Глодоська (Єлисаветчина), Ананіївська та деякі дрібніщі; решта організацій утрималась від виступу на допомогу Полякам.

Наш політичний центр не використав повстанчого руху в своїх спробах боротьби проти Росіян в 1920 р. Тоді ж такі серед повстанців стало помітне певне недовіря до політичних заходів керівників нашого центра.

Так лишилась невикористаною енергія повстанців, котрі продовжували і продовжують боротьбу проти окупантів самотужки.

Розділ VIII.

Чи не було радії оголосить армію Червоною? Деклярації Червоної Москви. Військова політика Росія на Україні. Хибні надії.

За час походу по тилах Російських армій нам не довелося знайти ні одної української політичної групи, яка не знаходилаби потрібним боротися за повну самостійність Української держави. Такої політики не провадила ні одна національна українська партія в цей час. Угодовщина вивітрилася. Партії, що принципово не визнавали радянської влади і не бажали йти з нею на компроміси частиною розлетілися в боротьбі, а частиною зникли на еміграції. На Україні лишилася тільки партія українських комуністів — боротьбистів¹⁾. Ця партія в соціальних питаннях ніколи не ставала в супереч політиці Московського центра. Неначе назмисне вона не витрчала еперії на тертя з Москвою в питаннях соціальних, натомість бажаячи собі з'єднати українські маси для будівлі своєї самостійної соціалістичної держави. Як ми бачили ця тактика ні до чого доброго не довела. Причин до того було багато. Поміж ними були такі, що не залежали від нас, але були такі, що залежали цілком від волі українського населення та армії. До останніх належить небажання українських мас підтримати політику боротьбистів.

Чи неможливо припустити, що колиб наша армія оголосила себе червоною і віддалабы до розпорядимости боротьбистів, то нам повелобися зорганізувати одну дужу українську армію? Українська Гал. Армія це зробила. Могли зробити і ми. Але чи була в тому рація? Документи і факти доводять, що такої рації не було. Така гра могла дати позитивні для нас наслідки тільки при умові, що боротьбістам повелобися „обдурити москаля“, або колиб Москва не виявила твердості і послідовности в нищенню української озброєної сили.

В декляраціях Москва нераз підкреслювала визнання самостійности України. В пакті першому „Резолюції Ц. К. Російської комуністичної партії про Радянську владу на Україні“ говориться: „Ц. К. визнає необхідним ще раз підтвердити, що Р. К. П.

¹⁾ На Україні лишались члени всіх українських партій, але Центральні комітети були за кордоном. Зі своїми центрами члени партій не мали звичайно звязку і провадили працю на власну відповідальність, тому я говорю, що партії (центри) не були на Україні.

(Російська комун. партія Ю. Т.) стоїть на точці погляду визнання самостійності У. Р. С. Р. (Української Радянської Соціалістичної Республіки Ю. Т.)“ Та у пакті другому вже говориться про користь „найтіснішого союзу“ і що „визначення форм цього союзу буде остаточно вирішено самими українськими робітниками і працюючими селянами“. Ну, а поки що, пакт третій констатує, що „в сучасний мент відносини між У. Р. С. Р. і Р. С. Ф. С. Р. (Російською совітською Федеративною Соціалістичною Республікою. Ю. Т.) визначаючи федеративним звязком“. Але центром ваги цілої резолюції є пакт шестий, де показуються зуби: „з огляду на те, що велика кількість зброї яку має на Україні селянство, замість диктатури пролетаріату приводить до фактичного панування бандитського куркуля — найпершим завданням Радянської влади на Україні являється відобрання всієї зброї і зосередковання її в руках робітничо — селянської Червоної армії“. Ми вже знаєм, що Росіяни не визнають ніякої армії, окріч Російської. Фактично резолюція домагається обеззброєння українського селянина і озброєння російського.

Виконавці цієї резолюції члени Російської партії: Мануїльський, Петровський та Затонський, котрі були призначені Москвою як правительство для України, в своєму „Маніфесті“ (див. додаток ч.7) визнають заслуги повстанців у боротьбі проти Денікіна і в захопленні гукають: „Вільна і незалежна Українська Соціалістична Радянська Республіка знову воскресла. Право розпоряджатись своєю українською державою належить тільки робітникам і селянам України“. Та їм не дав спокою озброєне українське село і вони запевдають: „годі вже озброєним багатіям буржуям, нальотчикам — авантюристам, отаманам та батькам припиняти роботу місцевих волосних та сільських рад“. Говорять ще про майбутні „вибори до 4го з'їзду від робітників, селян та червоноармійців в Україні“, хоч у початку ж „Маніфесту“ оповідають, що української армії не має і не буде, бо вона „влилась“ в Російську Червону армію.

Поза гучними фразами про незалежність України, всеж долю Української держави мав рішати російський червоноармієць, що мав завдання обеззброїти українську націю.

Призначений Росіянами Київський революційний комітет одночасно з „Маніфестом“ випустив відозву до селян, в котрій говорить: „Радянська влада закликає вас вести безпощадну боротьбу з тими, що помагали Денікінові, тобто з тими провокаторами і запродавцями, які хотіли намовити вас не давати хліба Червоній армії“. Вістря націлене на повстанців та українську армію, які не тільки „хотіли намовити“, а просто видирали у Червоної армії хліб, ограбований в українського селянина.

На згаданому вже з'їзді партизанів Черкащини 20. січня 1920 р. представник Москви Яковенко зазначає, що „мета з'їзду є припинення партизанщини, бо партизанщина зробила те, що повинна була зробити — допомогла регулярному Червоному війську вигнати Денікінців“¹⁾.

1) „Вісті Черкаського повітового Військово-рев. комітета“ ч. 10.24/1920 р.

Демагогічна фразеологія всіх отих „резолуцій“, „маніфестів“, „відозв“ і „заяв“ забивала памороки багатьом нашим політичним діячам. Тяжка для нас ситуація сприяла тому. За весь час походу армія не зустріла ні одного політичного діяча, який би у категоричній формі заявив про недопустимість підняття армією Червоного прапора. Навпаки, були такі (п. Феденко), що при тяжкій ситуації радили працювати з боротьбістами. І. Мазепа, хоч і був проти заміни прапора, але за підставу до того давав помилкові твердження про „недовговічність сучасного большевизму“. Повірила і то цілком щиро повірила деклараціям Москви Укр. Галицька Армія.

Придніпрянська армія не пішла на компромісзнаючи, що Москва намагатиметься нас „обезоружить, розформіровать, унічтожить“, хоч би ми зо всієї сили червоніли. Не повірили Москві ще повстанці, котрі домагались утворення військових частин „нашими людьми“.

Цілком демаскує наміри Росіян директива Троцького про військову політику на Україні, оголошена в наказі Полтавського Губерніяльного Військового комісара (російського). Цей документ, на котрому стоїть підпис непохитного волею і безоглядного Троцького-Бронштайна мусівби, здається, протверезить боротьбістів та інших „радистів“ що, прикрившись червоним пропором, думали „обдурить Москаля“ і тихенько сформувати українську національну армію. Для смаку лишаю цей документ неперекладеним і подаю його без виїмків, бо в ньому кожна стрічка має свою цінність для тих, що не втратили надії „використати“ Москву.

„Копія. Секретно. Приказ войсковим, частям, управлінням і учреждениям Полтавского Губернского Военного Комисариата. N 3. 28 февраля 1920 года. г. Полтава.

„При етом обявляю для сведения і точного ісполнення копію с копії директиви Правительства по вопросу о военной политике на Украине.

„1. В нашем строительстве на Украине ми практически исходим из соглашения Украинского центрального Исполнительного комитета і Всероссийского Исполнительного комитета от 1го июня 1920 года относительно полного объединения военной организации і воениных сил Украины і всей России. Это решение заключенное по добровольному соглашению высших советских органов обоіх государств, продиктовано железной необходимостью сосредоточения всех рабоче-крестьянских сил в борьбе против контрреволюции і ні в какой мере не является умалением государственной самостоятельности Украинской Республики.

„Советская Украина сохраняет полную возможность через посредство нового съезда советов перерешить означенный вопрос. Но все сознательные элементы должны выяснить рабочим і крестьянским массам Украины без условную необходимость сохранения і упрочения единства воениной организации братских стран.

„2. Необходимо наблюдать за тем, чтобы во всех красноармейских частях, продвигающихся по Украине, независимо от национального состава частей, комиссари, командиры і вообще ответственне

робітники білі, по можливості, лібо Українці, лібо, по крайній мере, ліца блізка знакоміє с українськімі умовами. Їх задачею должно бить установленіє самих дружескіх отношеній между красноармейськімі частями і трудовим населенієм України.

„3. Єдинство організації Федеративной красной армії Советской Росії і Советской України предполагаєт єдинство воєнно-адміністративнаго і снабженческаго аппарата. Вся територія освобожденной України должна представлять два воєнних округа, входящих в общую систему Федеративной Республики. Окружные коміссари або всех своїх дійствіях і меропріятіях докладивают также і Революціонному комітету в формѣ, какая будет для етого установлена.

„4. Задача воєнной організації на Україні, доколе Украина вместе со всей Федеративной Республикой оstayотся под угрозой вооруженных врагов, состоит в том, чтобы создать красные украинские части из украинских рабочих і украинских крестьян, не эксплуатирующих чужого труда, с украинским командным составом і командованієм на украинском языке.

„5. Величайшим практическим затрудненієм в деле осуществленія етой задачи в ближайшіе месяцы является разедающая Украину язва профессионального партизанства, махновщины і бандитизма. Еті явленія, объясняемые как экономической отсталостью Украины, так і непрерывными сменами режимов, зашли так далеко, что без предварительной організації той, воспитательной і карательной работы со стороны лучших трудовых элементов на Україні создание особой Украинской армії в нынешних условиях принесло бы не положительныє а отрицательныє результаты, только усилів хаос стране.

„6. Ліквідація професіонального українскаго партизанства является не только предварительным условием создания боеспособности украинских частей, но і вопросом жизни і смерти для Советской Украины вообще. Действующим на украинской территории воінским частям строжайше воспрещено прінімать в свой состав как партизанские отряды, так і отдельных „добровольцев“. Партизаны должны немедленно отправляться в тил, подвергаться внутренней чістке, лучшие элементы должны включаться в запасные части; бандитские элементы — предаваться трибуналу. Нарушеніє етого приказа отданнаго Революціонному Совету Республики, должно будет визвать самыє суровые меры в отношеніи тех командіров і комиссаров, которые позволят своим частям разбухать за счет притока партизанов і добровольцев.

„7. В области, занятой частями Красной Армії, не должно оставаться ні одной нерегулярной части. Все партизанские отряды должны бить немедленно разоружены і розформірованы, сопротивляющієся должны бить істреблены.

Ету работу необходимо дополнить широкой агітацієй в крестьянских массах, выясняя ім на их собственном опыте всю пагубность профессионального партизанства і бандитизма і устраняя тем почву контрреволюціонной агітаціи относительно того, будто борьба

с етім злом диктується якіми би то нібило другімі сображеніями, крім заботи о спасенні і упроченні незалежної України.

„8. Самой неотложной военной задачей в освободительной Украине является разоружение кулацких и вообще бандитских элементов деревни и города. Огромное количество оружия при попытках разных режимов наспех создать Украинскую армию проникло в население и неизбежно сосредоточивалось в руках более зажиточных уверенных в себе кулацких верхов деревни. Обнаглевшее, вследствие неустойчивости всех режимов на Украине, привыкшие обращаться с оружием украинское кулачество является элементом социального распада, хаоса, разрушения украинской государственности независимо от того, выступает ли оно под именем Петлюровцев, Махновцев или под другими именами.

„Поголовное разоружение населения является в настоящих условиях единственным средством положить конец вооружению кулацких банд. Делу разоружения должно быть посвящено исключительное внимание, как действующих армий, так и тыловых военных организаций. Армейским Революционным надлежит выделить для этой цели значительные надбояние, дисциплинирование части, поставив во главе их испытанных командиров и комиссаров, украинцев или хорошо знакомых с украинскими условиями.

„На окружные, губернские и уездные комиссариаты возлагается задача достигнуть полного разоружения населения в пределах подчиненной им в военном отношении территории, сосредоточив на этом всю свою внимание и все свои силы.

„Работа должна вестись не наспех, а по строго продуманному плану, законченным охватом отдельных секторов, с применением облав, выдачи премий за указание скрытого оружия и беспощадных расправ со всеми укрывателями.

„9. На очищенной от бандитизма почве можно будет немедленно приступить к планомерной закладке фундамента украинской рабоче-крестьянской красной армии в первый период в виде нескольких образцовых полков с соответственным числом специальных частей. Кадри этих полков должны быть подобраны из наиболее испытанных, дисциплинированных и творческих элементов, причем, строящиеся части должны быть с самого начала обеспеченными прочим ядром в виде многочисленной хорошо спаянной коммунистической ячейки. Как условия существования, так и срок обучения этих частей должны быть таковы, чтобы вполне обеспечить их строевую и политическую подготовку.

„Чтобы ускорить работу по формированию образцовых украинских полков, Революционным Советом Республики отдан приказ ГУВУЗУ¹⁾ в создании на лучших советских курсах командного состава чисто украинских частей (отделений, взводов) из зарекомендовавших себя лучшим способом красноармейцев-украинцев.

„Пройдя более длительный курс и получив более тщательную подготовку, означенные элементы, в качестве красных командиров, вольются в образцовые украинские полки.

1) Главное Управление Военно-учебными Заведениями Украины.

„10. При планомерном єдинообразном проведенні всіх указаних више мероприятий можно питать полную уверенность в том, что Украина будет очищена од бандітизма і хаоса і видвінет із среди трудящихся мас первокласние полкі, которые займут достойное место в рядах Федеративной Рабоче-Крестьянской красной армії. Непременным условием осуществления этой цели является видержка, настойчивость і безошадное отвержение всяких компромиссов і сделок с партизанами і партизанщиной. Всякие попитки какой либо политической группы на Украинe опереться на повстанческие отряды, как таковые ілі положить их в основу формирования армії должны клеймиться, как военное предательство і измена делу Социалистической Украинской Республіке. Виновные в таких попитках должны предаваться трибуналу для суждений по законам военного времени, независимо от их прежних заслуг. Всьо честное і сознательное трудовое население Украини єдинодушно поддержит твирдую і решительную военную власть, которая не остановится перед самими безошадными мерами в отношении бандітизма для обеспечения революционного порядка і возможности хозяйственного і культурного развития Украинской Социалистической Советской Республіки.

„Председатель Революционного военного Совета Республіки Троцкий.

„Подлинный поднісал Губернскій военный комиссар Шіганов. С подлинным верно: За Начальника канцелярії Навротскій“.

Це вже щось щиріше від звичайних деклярацій. Тут ясно зазначена мета сформувати полки яничарів, вибравши для того найвірніші елементи, котріби силою зброї підтримали політику „теснейшого союза“.

Всьеж таки цей документ мусів бути відомим нашим боротьбістам, бо вони були „урядовою партією“ і працювали по різних комісаріятах. Тому так часто Троцький згадує про Українську Республіку і навіть нібито всі зарядження робить на добро Українцям. В той час Троцький ще рахувався з лівими українськими партіями, настільки вважав можливим використати їх для своїх цілей.

Боротьбісти навпаки вважали можливим використати Троцького, ставши на чолі отих „образцових українських полков“, що заповідались директивою. Вони надіялись опертись на зорганізовані Троцьким полки для того, щоб розірвати „тесний союз“. Одновременно боротьбісти хотіли опертись на повстанчі організації. Підбитий до виступу проти Росіян принципівий прихильник радянської влади повстанець Звенигородщини Туз був розстріляний в трибуналі XII. совітької армії у Винниці.

Надії завели і Бронштайна-Троцького і тих, що надіялись „обдурить Москаля“.

До чести української нації, виявилось, що наwerbувать серед українських робітників та селян цілі полки яничарів в річю виключеною навіть для такого ієніяльного провокатора, як Троцький. Не знайшлося багато серед Українців осіб, достойних занять посади командірів та комісарів частин російської армії, тому „чер-

воний Глазковерх“ використав своїх родичів Жидів, котрі виконували ретельно завдання свого шефа; їх служба російському імперіялізмові улекшена тим, що вони належали до „лиць, близько знайомих с українськімі условіямі“; вигодуваних українським хлібом. Вони виступили в ролі „безпощадних“ катів усього, що не подобалось Москві.

Навіть найлівіші українські елементи, як члени Української комуністичної партії, були небезпечними для військової політики Росіян на Україні, бо вони серйозно хотіли організувати українську армію, а не нищити її так, як мусіли нищити і нищили її агенти Бронштайна-Троцького на Україні.

Незважаючи на всю „планомірність“ і мабуть уже занадто велику „твірність“, виявлену Росіянами і їх підпомагачами і всеж таки не повелось викоринити таку небезпечну річ як „язва професіонального партізанства“, бо ту „язву“ для російського панування підтримувало „всьо честное і сознательное“ трудове українське населення...

Практична політика Росіян ніколи не ставила собі завдання будувати українську армію. Тай не могла вона того робити, бо то булоби національним самогубством. А Росіяне, не зважаючи на все божевілля, що виявили вони в своїй революції, все ще не дійшли до такого щабля ідіотизму, щоб кінчати самогубством. Цілу зиму 1919- 20 р. і весну, які перед тим, Росіяне намагалися усунути „велічайшев практіческов затрудненіє“ для своєї політики. Це виявилось в послідовному та упертому нищенню української озброєної сили.

Були знищені волохівсько-боротьбістичні „регулярні війська“, що заняли Умань. Не звернули уваги на попередні вільні і невільні заслуги перед Москвою Волоха і Ревкому Правобережжя.

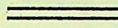
Українська Галицька Армія теж не стала „основною частиною Української Червоної армії“, хоч Росіяне дивувалися дисциплінованости галицьких частин і вважали їх боездатними, бо посилали їх на фронт, всетаки рішили знищити Укр. Гал. Армію не зброєю. Загибель армії від зброї ворогів, не дає переможцеві сотої части того, що дає самознищення армії. Над таким завданням працювали Порайко, Затонський та інші, закликаючи стрільців до погромів своїх старшин, як то було на мітингах в Бершаді, Балті та інших місцях. Цим пояснюється висилка з частин кращих старшин до Балті і Києва, звідкіля більшість їх не вернулася, та мабуть і не вернеться вже. Фізичне знищення армії ворогом пориває націю до нової боротьби, дає їй силу творити нові і нові армії, воно оточує армію авреолом слави. Зате самознищення через моральний розклад відбирає охоту дальше боротися, зневірює і деморалізує саму націю, а на армію накладає пляму ганьби. Останньої цілі Москва хотіла досягти своєю військовою політикою в Укр. Гал. армії.

Відносно Наддніпрянської армії Росіяне тримались іншої політичної тактики. Ні одній з наших делегацій вони не запропонували визнати радянську владу і стати чи то „основною частиною“ чи „образцовими частями“, вони добре знали про боездатність і дисциплінованість нашої армії і не надіялись її розкласти, тому

то найбільше, могли нам поради́ти, „сда́ть ору́жя́ і разайти́сь по до́мам“. Та́й ми не ду́же то йня́ли ві́ру у мо́жливі́сть „обду́рити Моска́ля“.

Обіця́нка Троцько́го про о́рганіза́цію украї́нських ча́стин та́к і лиши́лась обіця́нкою. Ві́н усе чека́в „очи́щення“ Укра́їни від партиза́нів. Хо́тя па́мятає зи́му 1917 — 1918 р. р. на Укра́їні (а хто з Укра́їнців її не па́мятає!), то́й певно пригада́є, що буду́ючи росі́йську а́рмію і висила́ючи Мура́вйова на Укра́їну, Моска́ва не чекала „очи́щення“ сво́єї а́рмії від банди́тських еле́ментів. Ві́йськова і неві́йськова полі́тика Росі́ян на Укра́їні в 1919 — 20 р. р. вжи́вала старо́ї випробу́вано́ї такти́ки: „сперва́ успоко́єніє, а пото́м рефо́рми“.

Тя́жко сказа́ти, хто вия́вив бі́льше уперто́сти, чи Росі́яне в обеззбро́єнні Укра́їнців, чи Укра́їнці в сво́їх за́ходах за вся́ку ці́ну схо́ронити і зорга́нізува́ти сво́ю озбро́єну си́лу. За те Росі́яне вия́вили без порі́вня́ння бі́льше по́слідовно́сти, ніж ми, во́ни ма́ли бі́льший до́свід і єди́ну непохитну во́лю сво́го націо́нального це́нтра, а ми то́го не ма́ли.

Д О Д А Т К И.

1. До інтелігенції України.

Доля рішила, щоби на пишних полях України розігрався бій двох центрів світового капітала: капітала німецького, капітала англійського.

Доля рішила, щоби на пишних полях України розігрався рішучий бій між капіталом і трудом. Доля рішила, щоби на пишних полях України розігрався бій націй пануючих з націями пригнобленими.

На наших полях молодий німецький капітал надумав відвоювати право на розвиток. На наших полях англійський капітал боронить своє право дужого.

Велика революція народів Росії бореться на наших полях за визволення труду від гніту капітала. На наших полях іде боротьба за самовизначення народів. Той хто вийде переможцем із цієї надзвичайної боротьби, яку тільки знала історія, той буде переможцем світа, той переведе свої ідеали в життя.

Інтелігенція України! Інтелігенція українська, руська, єврейська, польська та інтелігенція інших націй живущих на Вкраїні, задай собі питання: Чи гідна ти того великого завдання, яке положила на тебе доля, бо в більшій частині остаточна перемога в боротьбі, яка провадиться на твоїх очах, залежить від того, яке становище займеш ти в світовій війні.

Положивши руку на серце, скажи: Чи не керуєш ти в своїй діяльності замість здорового і холодного розуму голосом серця. Платонічної любові для народу мало, йому потрібні жертви, необхідні подвиги.

З боку інтелігенції живущої на Україні подвигів не було, а як-і були які одиничні випадки, так це виняток. Хіба не інтелігенція показала себе капризною дитиною, кинувши на волю долі розбурхану народню стихію. Оставлені самі собі революційні маси змели і стерли в своїй бурній лавині дуже багачко цінного і потрібного, що потрібно було схоронить.

Скажіть, скільки з вас після цього безнадійно опустили руки? А скільки з вас зненавиділо цей нарід, котрий вас виховав і вичув? Цілий хід боротьби владно вимагає заплати боргів народу,

жертв і подвигів — народні маси у вас можуть тільки просить. За жертви і подвиги зроблені вами, народ буде вам вірний і вдячний. Вимагають же уплати боргів він має святе право.

Інтелігент! Обдумай і розбери і ти побачиш, що Єдина Неділима Росія — це воздушні мрії. Вірять в можливість утворення на Україні чесної і порядної совітської влади — може тільки чоловік наївний. 90% населення України, селяне власники і колихто-небудь із селян іде за большевиками, то тільки до того часу, поки не забере до своїх рук поміщицької землі.

Україна як Держава, може бути тільки демократичною і вона такю буде. І створивши тільки спільними силами Українську Державу ми будемо говорити о чесній Федерації з сусідами. Настав відповідний момент. У інтелігенції є сильна зброя — слово; — так використайте ж його для того, щоби направити народні маси так, щоби вони творили, а не руйнували. Ваша праця буде щедро винагороджена. В вільній демократичній селянській Україні — вам буде можна мирно та спокійно працювати на суспільній ниві. Зрозумієте момент можете бути панамі становища, не зрозумієте — будете рабами...

Командуючий Київською Групою військ — Юрко Тютюник.

2. Офицерам, Козакам и солдатам Добровольческой армии.

Вы желали создать единую недѣлимую реакционную Россию. Вы желали в народной крови утопить свободу всѣх народов, населяющих территорию бывшей Россійской Империи. Вам помогали правительства всего цивилизованного міра. Они вам давали: деньги, оружіе, обмундированіе и людей. Буржуазные газеты всего міра восхваляли ваши побѣды и утаивали ваши поражения. И что же, побѣдили ли вы? — Вы создали фикцію побѣд над Украинским Народом. Но Украинский Народ имѣет вождей не своекорыстных, не приверженцев какой-либо класовой политики, а вождей преданных своему народу и любящих свой народ до самозабвенія. И в той час, когда вы поставили крест над нами, считая, что нас уже нѣтъ, мы позвали свой народ к возстанію и он возстал.

Не красные полки большевиков, бѣжавшіе за Курск и Орел, разбили вашу армию. Нѣтъ, вашу армию разбил Украинский Народ борясь за свое священное право на свободную жизнь. В первые дни, когда мы встрѣтились на берегах Днѣпра, генерал Деникин и круги творящіе его политику молчали о нашей борьбѣ с вами, Украинскому народу вы говорили, что вы в союзѣ с Украинской арміей боретесь против большевиков. В послѣдствіи они сказали, что вся борьба Украинского народа есть только нѣмецкая интрига и ничто болѣе. То и другое было наглою ложью. Высшее Украинское Командованіе никогда не заклемит себя позором союза с командованіем Добровольческой Арміи, командованіем

распинавшим і вѣшавшим лучших сынов нашего народа. Украинскій народ ни одной минуты не потерпѣлъ бы подобнаго позора. Вожди Украинскаго Народа плоть от плоти и кровь от крови революціонныхъ мас и не по дорогѣ намъ с людьми мечтающими о возвратѣ к старому и воссозданіи единой недѣлимой тюрьмы народов. Мы отлично понимаемъ колоссальную задачу, какую положила на нас исторія; На наших полях рѣшается не только дальнѣйшая судьба классов поработенныхъ и поработителей. Нѣтъ, на наших полях кровью чертится новая карта, не только Европы, а и всего міра.

Мы побѣдим и не будет классов поработителей и классов поработенныхъ. Мы побѣдим и не будет держав великихъ и держав малыхъ. Мы побѣдим и не будетъ націй державныхъ и націй недержавныхъ. Украинѣ мы служимъ не только потому, что мы ее любимъ, а главнымъ образомъ потому, что мы глубоко вѣримъ в правоту нашего дѣла. С вами мы боремся не потому, что мы вас ненавидимъ, а потому, что ясно видимъ ваши заблужденія. С большевиками мы боремся тоже, не потому, что мы имъ враги по идеѣ. Нѣтъ! Будучи продуктомъ нашихъ народныхъ массъ мы видимъ, что настоящій экономическій строй Украины не приспособленъ к проведенію в жизнь Коммунизма. Неужели вѣрите вы, что мы любимъ больше Германію чѣмъ Россію? — Это насъ глубоко оскорбляетъ и говорить об этомъ мы не можемъ. Мы только скажемъ то, что федерация народовъ восточной Европы еще сыграетъ роль в міровой исторіи. Не вѣрьте провокаціямъ, которыми питаетъ васъ ваше командованіе. Мы не звѣри и прощаемъ вамъ ваши заблужденія; мы убиваемъ только того, кого ловимъ с оружіемъ в рукахъ. Всѣхъ-же, кто перейдетъ к намъ, мы принимаемъ в свои ряды и рады, когда кто-нибудь бросаетъ службу врагамъ народа и переходитъ на его сторону. Мы смѣло смотримъ на будущее: оно за насъ. Ваше же командованіе за четыре года войны и три года революціи ничему не научилось.

Мы протягиваемъ руку, такъ пріймите же ее пока не поздно, ибо кара будетъ страшной.

Командующій Кіевською Групою войскъ — Юрій Тютюникъ.

3. СЕЛЯНЕ.

Вамъ не треба говорити хто ми і за що ми боремся, ми не зазиваємо вас до себе. Ми не будемо вас учить. Вас научать поміщики під командою Деникина.

Вас научать большевики під керуваннямъ Бронштейна-Троцького. І ви самі, коли вамъ нікуди буде дітись — ідете за нами.

Коли Український нарід збудовав свою вільну Державу, без панів і грабіжників і на чолі її поставив своїхъ выбранихъ людей — Центральну Раду, тоді большевики прийшли, розстріляли половину народніхъ обранців і ограбовали нарід.

Коли Український нарід зорганізувавшись вигнав в першій разъ большевиків, тоді пани в купі з Гетьманомъ при допомозі німецькихъ генералівъ сіли на шию народу і почали його обіднувать

з Росією канчуками і шомполами. Тоді народні обранці, яких не встигли ще перестріляти Гетьманські жандарми, гукнули Український народ до повстання і вигнали Гетьмана, Добровольців і Німців.

Що робили в той час більшовики? — Вони ласкаво вели переговори з Гетьманом і поміщиками, а коли почалось народне повстання проти Гетьмана, то вони поспішили не дати зорганізуватись Українському народу і послали свої латишсько-китайські полки — на Київ, Харків, Катеринослав. Більшовики рішили знищити Українську Армію, а залишили на Дону спокійно організуватись армії Ген. Деникіна. І пішли гулять по спині Українського народу нагаї і шомполи вдруге. — То більшовики самоопреділяли Український народ. І Український народ вчився, розплющував очі і бачив хто його приятелі і хто вороги; тоді на допомогу Українській Армії він повстав і вигнав більшовиків з України.

Генерал Деникин підчас нашої боротьби з більшовиками висиджувався на Дону, зорганізував армію і як тільки побачив, що ми розбили більшовиків і знеслились в боротьбі, він не дав можливості відпочити і оден день Українській Армії, і розпочав з нами війну, віддаючи тимчасом губернію за губернією більшовикам.

Ми отчаянно бились з ворогами, ми крок за кроком поливали поля своєю кров'ю і повстеляли їх трупами. Щож робили ви, селяне? Ви кидали квітками, зустрічаючи нас, але до зброї за свою волю і правду ви не стали. Ви не влили свіжих сил в наші військові лави. Ви не були нашими ворогами, тому, що ви і ми єсть одно — Українській Народ; більше того ви нас любили, але не так як самі себе. Не поставили своєї груди проти ворога, як поставила їх Українська Армія. Крок за кроком ми відходили і крок за кроком ми ворога били і в решті решт перемогли.

Могутнім ударом ми перекинули ворожі сили і женем їх. Але більшовики використовуючи мент, уже почали війну проти Українського Народу. Вони захоплюють губернію за губернією, які очищає Деникин, кидаючи головні свої сили проти нас.

І будуть перекачуватись лави через Україну і будуть нищити на своєму шляху усе, до того часу поки Український Народ — Селяне — не повстанем як один і не станем на кордонах своєї землі, щоби оборонити свій край від грабіжників котрі йдуть на Україну то під командою Деникіна, то під командою Троцького — Бронштейна.

Ми не закликаєм до себе, бо знаєм, що ви і самі прийдете. А коли прийдете — приймемо у свої ряди, як багько прийняв блудного сина.

Нехай живе Вільна Селянська Українська Народня Республіка!
Командуючий Київською групою військ — Юрко Тютюник.

4. Витяг з „Червоного Стрільця“

ч. I, 6. Січня 1920. року.

(Орган Ревкому Укр. Гал. Армії)

Всесвітня революція і Українська Галицька Армія.

... На сході Європи розгорівся великий вогонь соціальної революції. Він стряс підставами старого дряхлого ладу і серед крові і огню кував нове життя. Він докотився аж до галицьких кордонів. А там збірився трудовий український нарід, щоби захистити себе від польського панства, щоби вибороти для себезмогу свобідного, справедливого життя. Він творив Укр. Гал. Армію. І коли докотився огонь революції до Галицьких кордонів, трудовий український нарід хогів привитати його як свого, спільника, як свого товариша у визвольній боротьбі. Хотів, алеж не зробив цього.

А не зробив цього тому, що тодішні провідники революції зробили дуже нерозумний і шкідливий крок: знехтували так дуже важне для українського народу національне питання і в цій точці поставили себе на позицію дотеперішних визискувачів і кривдників, виступили на Україні, як окупанти.

Наслідки цього проявилися дуже скоро. На галицькім кордоні спинилася революційна хвиля, а в слід за цім упав цей революційний підйом, що проявився було тоді в цілій Європі. Це використали різні контрреволюційні сили, що мріяли вже про добуття Москви і Петрограду. Цей мильний крок провідників революції приніс велику шкоду всесвітній революції, скріпив реакцію на довший час, даючи їй в руки своїм поступованням зброю проти себе.

Тепер обставини змінилися. Життя не одного навчило. Навчило воно і провідників революції, що треба бути уважним до всіх питань, що хвилюють душею трудового народу, що не можна народові нічого накидати, а треба прислухуватися до його голосу, до його бажань.

Огже обставини змінилися. Такі велити революції як тов. Ленін і Троцький признали справедливими домагання укр. трудових мас на самостійне життя національне; признали йому повне право самому свобідно обрати собі форму державного устрою і життя.

Чому Українська Галицька армія приєдналась до Червоної Армії?

...Галицька Українська Армія це армія українських галицьких селян та робітників, які після розпаду жандармської Австрії згуртувалися для охорони батьківщини перед польськими військами. Крізь курні селянські хати пройшла струя революції і галицький пролетаріят виступив активно в обороні своїх прав. А в дома приступили до переведення справедливих соціальних реформ, щоби усунути цю кривду, яка вже задушувала робітничі маси. Полумя соціальної революції обхопило цілу Східну Галичину.

Та на жаль цей рух скоро устав, а це з двох причин: сусідуючі маси польського селянства і робітництва, засліплені шовінізмом і імперіялізмом, почали збройною силою напирати на Українські землі, а з другої сторони провід над розбурханими революційно народніми українськими масами захопили маломіщанські галапаси — авантюристи, які не розуміючи духа часу, здушили весь свободний народній рух і почали панувати. Народні маси розчарувалися в своїх надіях. На жаль показалося, що буржуазні слуги, дотеперішні політичні провідники, обманили його, оставили без засобів для боротьби. Прийшлося отже відступати за Збруч. Тут звернулася Укр. Гал. Армія проти Червоної Армії ізза цілого ряду прикрих непорозумінь.

Тодішня Червона Армія виступала на Україні в ролі окупантів і ставилася ворожо до Національних прав Українського Народу, а це викликало серед Галицької Армії, де національна свідомість стоїть дуже високо, всяке негодування. І падало серед обох армій, в яких однакова мета, чимало жертв.

Українська Галицька Армія з'єдналася з Червоною Армією, щоби спільно виступити проти польської буржуазії, проти польського панства.

На новий шлях.

...Ми воювали з тими, котрі йшли визволяти нас і називали їх своїми ворогами. Ми відкликалися на нашу кривду до можніх світа, але ті висміяли нас.

Ми хочемо також стати хазяїнами на нашій землі, ми хочемо прогнати ворога з власної хати.

5. СЕЛЯНЕ!

I. Ми воюем за те, що і зразу воювали — за право українського народу — порядкувати на своїй землі, за народню владу.

II. Йде весна. Гуртуйтеся! Будемо випроважати непроханих гостей. Рушниці мусять бути прочищені і змазані.

III. Не піднімайте самі дрібних повстань. Організуйтеся і чекайте наказу. Наказ буде даний скоро Головним Отаманом Петлюрою.

IV. Підчас повстання ні один ворог не повинен утікати з України. Вся зброя однята у ворогів муєть бути в руках Українського народу.

V. Не вірьте, що українського війська немає, що нібито Головний Отаман Петлюра пристав до ворогів Українського Народу. Брехня і провокація! Зброя не буде положена, поки хоч один ворог буде на шії українського селянина.

VI. Міняйте хліб тільки за сукно, мануфактуру, сіль, цукор. Не беріть совітських грошей, за які нічого не купите тому, що вони скасовані Правительством Української Народньої Республіки.

VII. Земля тому, хто на ній працює. Геть дармоїдів! За хліб, який здобуваєте працюю, вимагайте від наших ворогів товари, а не паперові гроші.

VIII. Ні з Добровольцями, ні з Комуністами, ні з Поляками не помиримося до того часу, поки вони не визнають нашого права на вільне життя.

IX. Всі держави світу визнали Самостійну Україну, тільки Росіяне — добровольці та комуністи проти нас.

X. Засівайте землі. Хліб збере той, хто засіє.

XI. Вся влада мусить бути в руках українського трудового люду. Геть від влади чужинців, спекулянтів і жуликів! Україною будуть правити люди, яких вибере народ.

З наказу Головного Отамана й Правительства Української Народньої Республіки повідомляю.

Заступник Командуючого військом Укр. Нар. Республіки
Отаман Юрко Тютюник.

6. Витяг з листа І. Мазепи із 23/І. 1920 р. до Командуючого Армією У. Н. Р.

В попередньому листі я обіцяв приїхати до Вас в найкоротшому часі. Спішу повідомити, що приїхати до армії зараз не можемо. Річ в тому, що події розвиваються занадто швидко і ми мусимо бути готові до відновлення державної справи в найкоротшому часі. Практично вирішити цю справу можна тільки в тісному контакті з тим, що робиться нами за кордоном. Через це ознайомитися із певних джерел про наше становище за кордоном зараз є необхідністю для армії і для Уряду. Але вже тепер можемо звернути Вашу увагу на наступне: Большевики на Україні вже втрачують ґрунт під собою і їх повна загибель прийде швидче, аніж це нам представляється. Отже багато даних за те, що, не дожидаючись весни, нам доведеться переходити знову на становище регулярної армії і розпочинати організовані операції з певних пунктів. Про недовговічність сучасного большевизму на Україні свідчать наступні факти: Всюди, де приходить большевицька влада, швидко зростають ціни на все, позаяк, селяне рішуче відмовляються приймати совітські гроші і тому припиняють вивіз до міст хліба і т. і. Навпаки дуже високо ціняться гривні і з цього приводу большевики навіть пишуть цілі статті в Київських газетах: мовляв, що це таке, якісь гривні беруть, а совітських грошей не приймають. Селяне і ніхто не вірять в тривалість большевицької влади на Україні і тому і надалі совітських грошей брати не будуть.

Отже большевизм на Україні мусить вмерти, перш за все через фінансово-економічний крах, який є „незбежний“. Большевики ніде ні в містах, ні на селах не користуються ніяким авторитетом.

Всі дивляться іронічно, скептично, а часто і просто вороже. Доказом цьому повстання на Полтавщині і в районі Козатина. Нарешті от Вам свіжий факт: в Могиліві на Дністрі 18го січня прийшли більшовики, а 22го місцеві українські повстанці вигнали їх, вирізавши главарів.

Цікаво також, що досить активну участь в цім перевороті Могилівським приймали місцеві євреї. Далі маю також свіжі відомості про Жмеринку. Залізнодорожники вороже настроєні проти більшовиків, бо останні не можуть їм платати жалування „ходками гріними“. За останній місяць я зробив на коні і пішком коло 200 верст і всюди вражіння таке, що більшовизм не має жадного під собою ґрунту. Після уходу добровольців Гайсин, Могилів і інші міста довгий час залишалися без влади, а колиб тут був ґрунт для більшовизму і його влади, то негайно після уходу Деникінців булиб зорганізовані совіти із місцевих сил. У більшовиків зараз же не все гаразд в Армії. Кожна Армія коли вона займає, особлизов короткій термін, велику ворожу територію, то вона обов'язково знесилюється, на якийсь час дезорганізується. Так було з армією Деникіна, так тепер повинно бути з Червоною Армією на Україні, і справді це завважають самі більшовики, коли пишуть, що тил сильно відстав від фронту і через це армія не одержує нічого необхідного в свій час і в потрібній кількості. Крім цього в усіх більшовицьких газетах трублять про необхідність поповнення армії, треба так думати, що армія червона зменшилася через дезерцію і. т. і. А місцеве населення без великого примусу до червоної армії нікого не дає. Коли прийняти на увагу, що населення совітських грошей не бере од більшовиків і ставиться до них вороже, згадуючи їх торішні грабунки, то стане ясно, через що в совітській армії на Україні не може бути підйому духу і через що є, навпаки, великі дезерції козаків до себе і на Московщину. Наслідком такого кризису в Червоній Армії можна пояснити, чому більшовики шукають миру з Польщею і иншими сусідніми республіками, наприклад з Естонією... Прикладаю Вам копію ноти Чичерина до Польщі. Здавалосяб, що покінчивши з Деникіним, більшовики повинні всією силою кинуться на інших ворогів, в тім числі і на Польщу. А виходить, що вони в офіційній ноті майже просять Польській Уряд припинити війну з більшовиками. Все це показує, що в Армії більшовицькій на Україні не все благополучно. Цим очевидно пояснюється і те, що на Правобережжі у них майже нема баз і вони сюди з Лівобережжа нічого не перекидають. Але більшовики можуть оправитись. Тепер вони шукають тільки для того спокою, навіть з поляками. Ясно, що ми повинні використати цей момент і як швидше розпочати акції проти більшовиків... З огляду на все вище означене необхідно, щоби армія наша ні в якім разі не розпускала себе до вироблення остаточного плану для дальших операцій, щоби армія твердо стояла на позиції Української Народної Самостійної Республіки, бо недостойно і дуже шкідливо для цілої української справи, щоби ідейні борці міняли свій прапор в той час, як ціла сума обставин за нас... Сьогодні вночі, крім Могиліва, стався переворот в Жмеринці. Главарі

большовиків вирізані, а решта розігнані або заарештовані Українськими повстанцями. В м. Ямаолі до цієї пори тримається українська влада, комісар український надіслав частину свого гарнізона до Могиліва...

Переверот анти-большовицький в Могиліві та Жмеринці, в момент найбільшого військового успіху большевиків, ще раз свідчить про те, що третій навал большевизму гине швидко, навіть несподівано швидко. При таких умовах досить поставити большевиків перед фактом існування у нас регулярної армії і цим самим буде зроблене велике діло: большевики, приймаючи на увагу все вище зазначене, повинні будуть порозумітись із нами так, як це вони роблять з Естонією, Польщею та іншими республіками. Іншого виходу для їх не буде і тому нам якнайшвидше треба переходити знову до роботи в державному масштабі. Це має переконання: я вірю, що так буде. В інтересах свідомості армії прохаю вас про зміст моїх листів до Вас широко інформувати не тільки командний склад, але й козаків і старшин всієї армії, бо мусимо всі знати для чого і завіщо боремся. Голова Ради міністрів І. Мазепа.

Р. С... Об'єднання з большевиками приваблювало Галичан лише тому, що перші обіцяли Галичанам негайний похід на Польщу і Галичину, а з ноти Чічеріна видно, що центральний московський уряд зараз якраз цього не бажає.

Польща ставиться прихильно до України і ніби нам допомагає; теж саме чути про Румунію і інші європейські держави. Поки вирішайте самі вкупі з Галицькою Армією що до найближчих операцій армії, чи посовуватись на Південь чи на Захід. По моему, недожидаючись остаточного загального плану, необхідно бити добровольців, гнати їх в море...
І. Мазепа.

7. Маніфест. Всеукраїнський Революційний Комітет — до робітників і селян України.

(Витяг)

...Ні на одну хвилину робітники й селяни України не мирились добровільно з насильниками. Страйками і повстаннями боролись вони проти їх!). Нарешті робітники України мають змогу міцно і назавше закріпити свою трудову владу на Українській землі.

1) Цікаво, що в маніфесті до робітників і селян України говориться не як при зверненні до другої особи, а внаслідок про третю особу. Це спостерігається у всьому тексті. Видно, що конспект маніфесту був виготовлений не на Україні, мабуть Ц. К. Р. К. П., а ревком, не зробивши відповідної корекції, оголосив його.

У вогні і крові заключається непорушний союз українського селянина з робітником та селянином Росії. Над могилами робітників і селян Росії, що загинули за волю українського селянина, заключається на віки вічні вільний союз вільного українського трудового народу з вільним російським робітником та селянином... Вільна незалежна Українська Соціалістична Радянська Республіка знову воскресає. Вона буде йти поруч з вільною й незалежною Соціалістичною Радянською Республікою Росії.

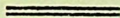
Об'єднання їх армій в одну Червону армію буде заставою міцности цього союзу... Право розпоряжатись українською державою належить тільки робітникам і селянам України.

Хай не буде на Україні другої влади, крім Робітниче-селянської влади. Годі вже озброєним багатіям — боржуям, нальотчикам — авантюристам, отаманам та батькам примусом диктувати свою волю селу, забирати хліб, коней, гроші для своїх банд, припиняти роботу місцевих волосних селянських рад, не давати мирному населенню зорганізувати своє господарство і мирно працювати.

Робітники і селяне! Всеукраїнський Революційний комітет, утворений Центральним Виконавчим комітетом і Радою Народніх Комісарів Української Радянської Республіки, буде непохитно провадити вказані заходи, опираючись на Революційні комітети й Ради українських трудящих мас.

Як тільки більшість України буде визволена від білогвардійських банд, буде приступлено до вибору 4-го зїзду робітників, селян та червоноармійців України, щоб остаточно затвердити Радянську Владу на Україні, вибрати новий Центральний Виконавчий Комітет і нову Раду Народніх Комісарів України.

Голова Всеукраїнського Революційного Комітету І. Петровський. Члени: В. П. Затонський та Д. З. Мануїльський.

The first part of the document is a list of names and titles, including:

 1. The Hon. J. H. ...

 2. The Hon. J. H. ...

 3. The Hon. J. H. ...

 4. The Hon. J. H. ...

 5. The Hon. J. H. ...

 6. The Hon. J. H. ...

 7. The Hon. J. H. ...

 8. The Hon. J. H. ...

 9. The Hon. J. H. ...

 10. The Hon. J. H. ...

 11. The Hon. J. H. ...

 12. The Hon. J. H. ...

 13. The Hon. J. H. ...

 14. The Hon. J. H. ...

 15. The Hon. J. H. ...

 16. The Hon. J. H. ...

 17. The Hon. J. H. ...

 18. The Hon. J. H. ...

 19. The Hon. J. H. ...

 20. The Hon. J. H. ...

 21. The Hon. J. H. ...

 22. The Hon. J. H. ...

 23. The Hon. J. H. ...

 24. The Hon. J. H. ...

 25. The Hon. J. H. ...

 26. The Hon. J. H. ...

 27. The Hon. J. H. ...

 28. The Hon. J. H. ...

 29. The Hon. J. H. ...

 30. The Hon. J. H. ...

 31. The Hon. J. H. ...

 32. The Hon. J. H. ...

 33. The Hon. J. H. ...

 34. The Hon. J. H. ...

 35. The Hon. J. H. ...

 36. The Hon. J. H. ...

 37. The Hon. J. H. ...

 38. The Hon. J. H. ...

 39. The Hon. J. H. ...

 40. The Hon. J. H. ...

 41. The Hon. J. H. ...

 42. The Hon. J. H. ...

 43. The Hon. J. H. ...

 44. The Hon. J. H. ...

 45. The Hon. J. H. ...

 46. The Hon. J. H. ...

 47. The Hon. J. H. ...

 48. The Hon. J. H. ...

 49. The Hon. J. H. ...

 50. The Hon. J. H. ...

 51. The Hon. J. H. ...

 52. The Hon. J. H. ...

 53. The Hon. J. H. ...

 54. The Hon. J. H. ...

 55. The Hon. J. H. ...

 56. The Hon. J. H. ...

 57. The Hon. J. H. ...

 58. The Hon. J. H. ...

 59. The Hon. J. H. ...

 60. The Hon. J. H. ...

 61. The Hon. J. H. ...

 62. The Hon. J. H. ...

 63. The Hon. J. H. ...

 64. The Hon. J. H. ...

 65. The Hon. J. H. ...

 66. The Hon. J. H. ...

 67. The Hon. J. H. ...

 68. The Hon. J. H. ...

 69. The Hon. J. H. ...

 70. The Hon. J. H. ...

 71. The Hon. J. H. ...

 72. The Hon. J. H. ...

 73. The Hon. J. H. ...

 74. The Hon. J. H. ...

 75. The Hon. J. H. ...

 76. The Hon. J. H. ...

 77. The Hon. J. H. ...

 78. The Hon. J. H. ...

 79. The Hon. J. H. ...

 80. The Hon. J. H. ...

 81. The Hon. J. H. ...

 82. The Hon. J. H. ...

 83. The Hon. J. H. ...

 84. The Hon. J. H. ...

 85. The Hon. J. H. ...

 86. The Hon. J. H. ...

 87. The Hon. J. H. ...

 88. The Hon. J. H. ...

 89. The Hon. J. H. ...

 90. The Hon. J. H. ...

 91. The Hon. J. H. ...

 92. The Hon. J. H. ...

 93. The Hon. J. H. ...

 94. The Hon. J. H. ...

 95. The Hon. J. H. ...

 96. The Hon. J. H. ...

 97. The Hon. J. H. ...

 98. The Hon. J. H. ...

 99. The Hon. J. H. ...

 100. The Hon. J. H. ...

